

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
СУМСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМ. А.С. МАКАРЕНКА
Кафедра історії України та всесвітньої історії

На правах рукопису УДК 94(470+571)+94(410) "1856/1871"

Лісов Олександр Сергійович
ЕВОЛЮЦІЯ РОСІЙСЬКО-БРИТАНСЬКИХ
ВІДНОСИН У 1856-1871 рр.

Робота подається на здобуття кваліфікації „Магістр”
за спеціальністю 8.010103 „Педагогіка та методика середньої освіти. Історія”

Науковий керівник:
Гончаренко Анатолій Володимирович
кандидат історичних наук, доцент

Магістерська робота слухача Лісова О.С. допускається до захисту
Рішення кафедри від _____, протокол № _____
Зав. кафедри _____ Мозговий Іван Павлович, док. філос. наук, професор

Суми - 2008

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3-6
РОЗДІЛ 1. ХАРАКТЕРИСТИКА ДЖЕРЕЛ ТА ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ.....	7-25
РОЗДІЛ 2. СТАНОВЛЕННЯ РОСІЙСЬКО-БРИТАНСЬКИХ ВІДНОСИН У 1553-1856 РР.....	26-50
РОЗДІЛ 3. РОСІЙСЬКО-БРИТАНСЬКІ ВІДНОСИНИ У 1856-1863 РР.....	51-79
РОЗДІЛ 4. РОЗВИТОК РОСІЙСЬКО-БРИТАНСЬКИХ ВІДНОСИН У 1863-1871 РР.....	80-113
ВИСНОВКИ.....	114-117
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	118-127

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Протягом ХІХ ст. міжнародні кризи були всеохоплюючими і впливали на міжнародні відносини і політику великих держав Європи. У цей час спостерігається зіткнення інтересів Російської і Британської імперій, які були активними учасниками процесів, що відбувалися в Європі та Азії, їх політика впливала на хід і розв'язання цих конфліктів. Це протистояння було, багато у чому, пов'язане з бажанням Британської імперії не допустити вихід російського військового флоту у Середземне море, та посилити свій вплив в Євразії.

Актуальність дослідження посилюється тим, що регіональні конфлікти і в сучасному світі є надзвичайно гострими. Вони впливають як на розвиток окремих регіонів так і на розвиток світу в цілому. Боротьба за сфери впливу на стратегічно важливі країни з порушеннями норм діючого міжнародного права відбувається і дотепер.

Дослідження окремих аспектів історії міжнародних відносин у XIX ст. є актуальним ще й тому, що Україна порівняно недавно почала формування власної зовнішньої політики. Визначення у цьому процесі вірних пріоритетів, розробка далекоглядного політичного курсу, який, з одного боку, якнайкраще відповідав би національним інтересам нашої країни, а з іншого - запобігав би виникненню конфліктних ситуацій, неможливе без наукового аналізу сучасних міжнародних відносин. Базою для такого аналізу, на наш погляд, має стати пильне вивчення досвіду розв'язання подібних проблем у минулому. Дане дослідження становить собою спробу показати особливості процесу формування російсько-британських відносин у 1856-1871 рр.

Незважаючи на те, що в українській історіографії вивчення історії міжнародних відносин останнім часом набуло динамічного розвитку, історія російсько-британських відносин у 1856-1871 рр. XIX ст. вітчизняними дослідниками майже не розглядалася.

Таким чином, проблема, обрана для дослідження, є актуальною.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Магістерська робота виконана в рамках кафедральної теми «Актуальні проблеми викладання всесвітньої історії у ВНЗ та середній школі». Дослідження відображає також один з головних напрямків діяльності кафедри історії України та всесвітньої історії і є пріоритетним напрямком науково-дослідної роботи Сумського державного педагогічного університету ім. А.С. Макаренка.

Об'єктом дослідження є міжнародні відносини у другій половині XIX ст.

Предметом дослідження є розвиток російсько-британських відносин у 1856-1871 рр.

Хронологічні рамки роботи охоплюють 1856-1871 рр., від підписання Паризького трактату 1856 р. до закінчення роботи Лондонської конференції 1871 р., на якій було прийняте рішення про відміну нейтралізації Чорного

моря.

Мета дослідження - на основі аналізу джерельної бази, зокрема надрукованих джерел (що включають пресу, мемуари державних і політичних діячів, урядові та дипломатичні документи тощо), а також враховуючи результати вивчення порушеної проблеми вітчизняними та зарубіжними вченими, дослідити особливості еволюції російсько-британських відносин у період 1856-1871 рр.

Для досягнення даної мети були поставлені наступні **завдання**:

- з'ясувати стан дослідження проблеми вітчизняними та зарубіжними істориками та ступінь її джерельного забезпечення;
- розглянути становлення російсько-британських відносин;
- охарактеризувати причини, хід і наслідки британо-російських протиріч у 1856-1871 рр.;
- проаналізувати вплив внутрішніх та зовнішніх факторів на політику Росії та Великобританії;
- дослідити місце та роль російсько-британських відносин у системі міжнародних відносин у 1856-1871 рр.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що:

- вперше в сучасній українській історіографії зроблена спроба дослідити еволюцію російсько-британських відносин 1856-1871 рр.;
- здійснено аналіз позицій вітчизняних та зарубіжних істориків у висвітленні розвитку російсько-британських відносин у досліджуваний період;
- розглянуто становлення російсько-британських відносин;
- охарактеризовано причини, хід і наслідки британо-російських протиріч на Балканському півострові;
- проаналізовано вплив внутрішніх та зовнішніх факторів на політику Санкт-Петербурга та Лондона;
- досліджено місце та роль російсько-британських відносин у системі міжнародних відносин у 1856-1871 рр.

Теоретико-методологічною основою дослідження є діалектичні принципи наукового пізнання. Принцип історизму передбачає висвітлення минулого в його історичному контексті, з урахуванням тих змін, які відбувалися не тільки з предметом (об'єктом) дослідження, але й з усіма пов'язаними з ним процесами та явищами. Принцип багатофакторності передбачає вивчення всього комплексу факторів (суб'єктивних, внутрішніх та зовнішніх, геополітичних та регіональних, економічних, політичних та військових), які впливали на формування російсько-британських відносин. Принцип всебічності спрямований на визначення зовнішніх та внутрішніх взаємозв'язків та взаємообумовленості явищ, що аналізуються.

Зазначені принципи реалізовувалися за допомогою використання загальнологічних методів аналізу та синтезу, дедукції та індукції, узагальнення, поєднання історичного та логічного аналізу; методів емпіричних досліджень -вивчення та аналізу документів (контент-аналіз), використання статистичних даних; а також історико-порівняльного та проблемно-хронологічного методів.

Практичне значення полягає в тому, що її положення і висновки, а також фактичний матеріал можуть бути використані дослідниками історії міжнародних відносин, при викладанні вузівських курсів та спецкурсів з нової історії, а також у практичній діяльності МЗС України.

Апробація результатів дослідження відбувалась через обговорення змісту магістерської роботи на засіданнях кафедри історії України та всесвітньої історії Сумського державного педагогічного університету ім. А.С. Макаренка, на Всеукраїнській науково-практичній інтернет-конференції «Сучасність, наука, час. Взаємодія та взаємовплив» (м. Київ, 22-24 листопада 2007 року), на Всеукраїнській науково-практичній інтернет-конференції «Україна наукова» (20-22 грудня 2007 року), а також на щорічній студентській науково-практичній конференції, присвяченій Дню науки (СумДПУ ім. А.С. Макаренка, м. Суми, 22 квітня 2008 року).

Публікація. Основні положення магістерського дослідження

відображені в одній публікації.

Структура магістерської роботи відповідає поставленим меті та завданням дослідження. Вона складається зі вступу, чотирьох глав, висновків, (117 стор. - основний текст) списку джерел та літератури (10 стор., 127 найменувань).

РОЗДІЛ 1

ХАРАКТЕРИСТИКА ДЖЕРЕЛ ТА ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

Джерельну базу роботи складають різноманітні за своїм характером джерела, які умовно можна поділити на чотири групи.

Основу документальної бази магістерської роботи складають офіційні публікації документів, які були видані в Росії та Великобританії у різні часи.

Одне із перших офіційних видань Російської імперії було укладене під керівництвом Ф.Ф. Мартенса. Воно вийшло під назвою «Зібрання трактатів та конвенцій, укладених Росією з іноземними державами» і включало п'ятнадцять томів, які були опубліковані в останній третині XIX - на початку XX ст. Публікація включає в себе різні за своїм характером документи: записки, складені у Міністерстві закордонних справ Російської імперії; телеграми, листи, донесення та депеші російських дипломатичних представників зі столиць провідних європейських країн, тексти договорів, конвенцій та інших документів, присвячених зовнішній політиці Росії у XIX ст. [54, 55, 56].

Велику кількість документів містить «Збірник, виданий на згадку двадцятип'ятиліття керування Міністерством закордонних справ державного канцлера, ясновельможного князя Олександра Михайловича Горчакова», виданий у Російській імперії у 1881 р. [90].

Важливі офіційні договори, конвенції, трактати, меморандуми, як двохсторонні, так і підписані шістьма великими державами, опубліковані радянськими істориками у «Збірнику договорів Росії з іншими державами. 1856-1917.» [89].

Другу групу джерел складають мемуари, щоденники, спогади та листування видатних державних та політичних діячів європейських країн. Вони

дають можливість глибше проникнути в атмосферу досліджуваних подій, та передають колорит тієї епохи.

Цінним джерелом є спогади відомого державного діяча Російської імперії Дмитра Олексійовича Мілютіна. Їхня цінність у тім, що це - спогади досвідченого державного діяча, який добре орієнтувався у міжнародній ситуації в Європі. Вони містять чимало фактичного матеріалу. В «Спогадах» докладно описані російсько-британські відносини у досліджуваний період [61, 62, 63, 64, 65, 66].

Із закордонних джерел варто виділити «Спогади» Отто фон Бісмарка, які несуть у собі відбиття європейської історії другої половини XIX ст. В «Спогадах» О. фон Бісмарка можна знайти характеристики російських і британських державних діячів і докладний аналіз сутності зовнішньополітичного курсу Великобританії, спрямованого на підтримку протиріч між континентальними державами з метою втримання за собою домінуючої позиції в Європі. У той же час мемуари О. Бісмарка наочно підтверджують, що подібної політики дотримувалися всі великі держави того часу [4, 5].

До третьої групи джерел належать матеріали тогочасних періодичних видань. На шпальтах російської преси можна знайти статті про розвиток російсько-британських відносин, міжнародну політику великих держав на Балканах, тексти офіційних документів або витяжки з них, інтерв'ю відомих політичних діячів, кореспонденції з місця подій, листи редактору, що віддзеркалюють думку представників різних громадських та політичних кіл у зовнішньополітичних питаннях [3, 18, 19, 67, 68, 69, 77, 87, 88].

Окрему, четверту, групу опублікованих джерел складають історичні праці, автори яких були сучасниками подій, що досліджуються.

Наприкінці XIX ст. вийшла у світ праця французького професора А.

Дебідура. Особливої уваги заслуговує другий том, який пов'язаний з періодом, що досліджується. Ця праця регулярно перевидається і залишається актуальною до нашого часу [26, 27].

Також, наприкінці XIX - на початку XX ст. вийшло дванадцятитомне видання під редакцією французьких істориків Е. Лависса і А. Рамбо під назвою «Загальна історія з IV століття до нашого часу», перші вісім томів якої були одразу перекладені російською мовою. Останні томи були перекладені радянськими істориками і опубліковані восьмитомним виданням у 1938-1939 рр. під назвою «Історія XIX століття». Найбільш цікавими, для нашого дослідження, є п'ятий і шостий томи [41, 42].

Підсумовуючи аналіз опублікованих джерел, варто відзначити, що частина з них, головними чином британські та радянські офіційні публікації документів мають велику цінність для дослідників. Інші ж, в основному мемуари відомих державних діячів, є аналітичними, але часто мають тенденційний характер. Лише одночасне залучення опублікованих джерел дозволило всебічно розглянути еволюцію російсько-британських відносин.

Історіографія питання досить чисельна. Її складають роботи, авторами яких були вчені, політики та журналісти різних країн.

Російська дореволюційна історична наука мала давні традиції у вивченні історії міжнародних відносин і особливу увагу приділяла дослідженню зовнішньої політики великих держав Європи у Східному питанні. Інтерес російської громадськості до проблеми проток і національно-визвольному руху на Балканському півострові - все це визначило появу великої кількості досліджень по історії міжнародних відносин пов'язаних зі Східним питанням.

У дослідницькій роботі вчені не були вільні від впливу суспільної думки, боротьби ідейних течій другої половини XIX - початку XX ст. Теорії слов'янофілів і західників, суперечки про шляхи розвитку Росії, про її місце у світовому історичному процесі і її історичній місії безпосередньо відображалися в зовнішньополітичних концепціях. Учені, які досліджували

історію близькосхідної політики Росії, знаходилися під впливом поглядів слов'янофілів, що бачили в акціях російського уряду на Балканах й у Східному питанні насамперед природній обов'язок до братів-

слов'ян. Багато робіт російських дореволюційних істориків створювалися в період, коли Східне питання було однією з найбільш гострих проблем.

У цьому плані досить примітна робота «Росія і Європа» М.Я. Данилевського, історика й соціолога, що розділяв панславістські погляди. Сутність Східного питання він зводив до боротьби двох історично сформованих типів - греко-слов'янського й романо-германського, кожен з яких мав особливий шлях розвитку. М.Я. Данилевський призивав до активізації дій Росії на Сході, ратував за створення єдиної слов'янської федерації під скіпетром російського царя. [25].

Серед дореволюційних російських істориків важливе місце у вивченні російської політики в Східному питанні належить С.С. Татищеву. Його книги написані на значному фактичному матеріалі із залученням джерел із приватних архівів й іноземної документації. Концепція С.С. Татищева багато в чому споріднена з поглядами М.Я. Данилевського. Розподілом політики Росії на західну й східну в роботі «Імператор Олександр II. Його життя та царювання» автор хотів підкреслити особливу роль, яку відігравала Росія на Сході. Релігійна боротьба між християнством і мусульманством, на думку С.С. Татищева, є основним джерелом конфліктів між Росією і Портою. Таким чином, він наповнює Східне питання релігійним змістом. Перегукуючись із панславістами, С.С. Татищев виправдує агресію Санкт-Петербургу на Близькому Сході, прикриваючи її міркуваннями про необхідність допомоги слов'янам. Його книги, написані після поразки Росії в Кримській війні, після невдач російської дипломатії на Берлінському конгресі, у період ослаблення впливу Росії на Балканах в 80-ті рр. XIX ст., мали зовсім певну антианглійську спрямованість. Критикуючи політику західноєвропейських держав, автор протиставляв їм «безкорисливість» російського царя. В усіх

невдачах зовнішньої політики царського уряду він обвинувачував окремих історичних особистостей, і в першу чергу дипломатів-іноземців на російській службі. Ця «охоронна» концепція була піддана критиці ще сучасниками С.С. Татищева [98].

Серед російських дореволюційних істориків не було єдиного погляду на сутність Східного питання, хоча традиційна схема «Схід-Захід» у тій або іншій інтерпретації присутня й у їхніх роботах. В оцінці зовнішньої політики Росії дореволюційні історики виступали з ідеалістичних позицій, трактували політику багато в чому з погляду елемента «випадковості» і впливу окремих історичних особистостей.

Оригінальна концепція сутності Східного питання відображена у працях С.М. Соловйова, представника державницької школи істориків. У ній знайшли вираження його теорії «органічного розвитку» і «сильної держави». Включаючи Східне питання в загальну схему боротьби між «степом і морем», С.М. Соловйов ототожнює його для Росії із прагненням до Чорноморського узбережжя й проток [94].

Особливий інтерес представляє робота В. Уляницького, написана на основі матеріалів російського МЗС, яка містить великий документальний додаток. Автор показав, що в XVIII ст. вплив національних і релігійних мотивів був ще невеликим, і політика Росії на Близькому Сході диктувалася насамперед інтересами безпеки південного кордону й економічного розвитку південноруських окраїн, тісно пов'язаного із судноплавством і торгівлею через чорноморські порти [101].

Наприкінці XIX - на початку XX ст., коли в правлячих колах Росії обговорювалося питання щодо доцільності перегляду статусу Проток, з'явилися й нові історичні роботи. Професор Московського університету С. Жигарьов опублікував історико-юридичне дослідження про російську політику в Східному питанні. Він справедливо вказував, що Росія не може залишатися осторонь від рішення цієї міжнародної проблеми, з якої її пов'язують істотні матеріальні й моральні інтереси. Простеживши російську

політику в Східному питанні в XVI-XIX ст., автор прийшов до висновку, що ні сам її напрямок, ні способи здійснення не сприяли рішення національних завдань країни. На думку С. Жигарьова, Росії варто було б домовитися з іншими державами про відкриття Проток для вільного

торговельного й військового судноплавства всіх націй. Також, С. Жигарьов спробував наділити протиріччя в Східному питанні релігійними формами й відокремлював східну політику Росії від інших напрямів політики держави [32, 33].

В 1907 р. з'явилося дослідження про Чорноморські протоки С.С. Горяїнова «Босфор і Дарданелли», написане на основі архівних матеріалів російського МЗС. Метою автора було довести безумовну обов'язковість закриття Босфору й Дарданелл для військових судів не тільки Росії, але й всіх держав. Це дозволило б їй зосередитися на своїх внутрішніх проблемах. При цьому він визнає правомірність втручання іноземних держав у режим Чорноморського басейну. На думку С.С. Горяїнова, режим проток повинен був регламентуватися шляхом багатосторонніх європейських угод. Подібна концепція автора викликала заперечення в сучасників, що відзначали однобічність його джерельної бази й тенденційність висновків [21].

Великий інтерес викликає дослідження А.М. Зайончковського, яке вийшло у двох томах у 1908 р., присвячене Кримській війні. У ньому аналізується не тільки сам період Кримської війни (1853-1856 р.), але й міжнародне становище Росії, її взаємини із Великобританією й Францією в 30-ві рр. XIX ст. Це дозволяє одержати уявлення про позицію Британії і її роль у розв'язанні Східної війни. Але автор зображує миколаївську Росію безневинною жертвою, хоча подібне трактування є не зовсім вірним [34, 35, 36].

У 1911 р. у полеміку з С.С. Горяїновим вступив відомий правознавець й автор історичних робіт Б.Е. Нольде. Останній підкреслював важливість режиму Проток не тільки для Росії, але й ще у більшій мірі для самої Порти. Тому він не погоджувався із традиційним трактуванням цього питання як

історії боротьби між Росією й західними державами й стверджував, що вона «є насамперед і головним чином історія російсько-турецької боротьби». Інша справа, що Османська імперія вела її за допомогою західної дипломатії, а часом і західних військ. Б.Е. Нольде

робив висновок, що вирішити питання про Протоки на користь Росії можна, лише розв'язавши Східне питання в цілому. Робота Б.Е. Нольде, перевидана в 1915 р., була останнім помітним дослідженням питання в російській дореволюційній історіографії [74].

У своїх роботах представники російської дореволюційної історіографії перебільшували вплив російського уряду на Балканському півострові та практично не торкалися питань зовнішньої політики Великобританії, та британо-російських відносин. Стосовно Великобританії вони носять різко негативний характер. Великим недоліком цих робіт є їх фактично описовий характер без глибокого аналізу історичних фактів.

У радянській історіографії науковці трактували Східне питання як міжнародну проблему кінця XVIII - початку XX ст., породжену внутрішнім розвитком Оттоманської держави, колоніальною експансією європейських держав на територію Османської імперії, боротьбою за капіталістичний розділ її володінь, а з кінця XVIII ст. - за переділ світу на сфери впливу. У радянській історіографії виникнення Східного питання відносили до другої половини XVIII ст., що було пов'язано, з одного боку, з посиленням капіталістичних протиріч у Європі, з іншого боку - із занепадом Османської імперії й початком визвольного руху народів Балканського півострова.

В радянській історіографії проблеми, що досліджується, можна виділити три періоди.

Перший період (20⁰ рр. XX ст.) характеризувався публікацією робіт, що торкалися лише деяких аспектів російсько-британського протистояння на Балканах та на Сході.

Першим радянським істориком, який спробував вирішити проблему Східного питання був М.М. Покровський. Його концепція протягом життя

автора перетерпіла значні зміни. М.М. Покровський датує виникнення Східного питання періодом утвердження турок в Європі, хоча й відзначає, що серйозна політична боротьба держав на Близькому Сході почалася в XVIII ст. Важливо підкреслити, що М.М. Покровський розглядав Східне питання як комплекс

міжнародних проблем, які торкалися колоніальної боротьби європейських держав в Османській імперії. М.М. Покровський указував на постійне прагнення царського уряду до захоплення Босфору й Дарданелл [78].

Погляди М.М. Покровського вплинули на ціле покоління радянських істориків, що безпосередньо займалися вивченням історії зовнішньої політики європейських держав та їх інтересів на Близькому Сході. У роботах радянських сходознавців М.П. Павловича-Вельтмана, В.О. Гурко-Кряжина досліджувалися внутрішнє становище країн Близького Сходу й Балканського півострова, характер колоніальної експансії й суперництва західних держав у цьому регіоні земної кулі [6, 24].

У книгах Б.А. Дранова й А.Ф. Міллера дається нова періодизація історії боротьби за сприятливий режим Чорноморських проток. Особлива увага приділяється дослідженню російсько-турецьких і російсько-британських відносин у другій половині XIX ст. [29, 60].

У своїх роботах Ф.А. Ротштейн вказує на причини та описує хід подій у двох пруських війнах (австро-прусьській та франко-прусьській), а також розглядає ставлення великих держав до результатів цих війн. Ф.А. Ротштейн розглядає зовнішню політику європейських країн на Балканах у другій половині XIX ст. і досліджує корені протеріч між Росією та Англією, Францією та Австрією [82, 83].

Історія російсько-британських відносин знайшла відображення в загальних працях, присвячених історії Росії, її зовнішньої політики та міжнародним відносинам. Академіки Є.В. Тарле, В.М. Хвостов й О.Л. Нарочницький у фундаментальній праці «Історія дипломатії» визначили

сутність російсько-британських протиріч у Середній Азії та на Балканському півострові, показали основні напрямки політики європейських держав у цих регіонах із середини XVIII ст. до 1917 р. [45].

Центральне місце у вивченні міжнародних відносин 50-х рр. XIX ст. належить академіку Є.В. Тарле, у монографії якого досліджується дипломатична й військова історія Кримської війни. Використавши величезний

архівний і друкований матеріал, автор показав складний клубок міжнародних протиріч, що зложився в Європі й Малій Азії до середини XIX ст. Приводячи докази агресивності планів західних держав і Росії на Близькому Сході, історик розглянув їхні економічні позиції в цьому районі, відзначаючи рішучу розбіжність інтересів, у першу чергу, Англії й Австрії з політикою Росії. У праці Є.В. Тарле детально з'ясована закулісна дипломатична боротьба ворогуючих сторін, з якої Англія й Франція вийшли переможцями. У той же час показані розбіжності між цими державами. Багато нового автор вніс в опис воєнних дій. Є.В. Тарле зупиняється й на значенні війни як прологу до змін усередині Російської імперії [96, 97].

Серед досліджень другого періоду (50-70-х рр. XX ст.) з'являються публікації в яких радянські історики використовують більш широке коло джерел при вивченні російсько-британських відносин.

У статті Р.І. Рижової було розглянуто історію російсько-французьких відносини 1858-1859 р. і була досліджена проблем російсько-французької угоди про нейтралітет Росії у зв'язку з війною Франції й Сардинського королівства з Австрією. Як відомо, для Росії головним було питання про перегляд принизливого Паризького миру 1856 р., на що Наполеон III не погоджувався. Тому, Р.І. Рижова приходить до висновку, що це зближення для Росії було позитивним лише у напрямку узгодженої політики російського та французького урядів на Балканах [85].

Вагомий внесок у дослідження історії об'єднання румунських князівств та участі великих європейських держав у цих подіях зробив В.М. Віноградов

[].

Цікавою є біографічна робота С.М. Семанова «О.М. Горчаков російський дипломат XIX ст.» у якій простежується життєвий шлях О.М. Горчакова від початку і до закінчення його кар'єри [91].

Л.М. Шнеерсон і С.В. Оболенська приділили досить багато місця питанню зовнішньої політики Росії та боротьби її уряду за відміну нейтралізації Чорного моря в роки франко-пруської війни 1870-1871 рр., хоча ряд найважливіших документів російсько-пруської та російсько-французької

дипломатичної переписки (особливо для 1867-1868 рр., а також і для 1870-1871 рр.) не були ними використані [75, 110].

У працях Н.С. Кіняпіної розглянуто російсько-турецькі відносини, зв'язки Російської імперії з балканськими країнами та її роль у створенні незалежних держав на Балканах. Н.С. Кіняпіна на основі аналізу внутрішнього та зовнішнього становища Російської імперії приходить до висновку, що у другій половині XIX ст. Санкт-Петербург намагався відновити свій вплив на Балканах, втрачений після Кримської війни, але не мав чіткої програми розподілу Оттоманської держави [47].

Спробі Росії вирішити на свою користь проблему проток в 30—40-ві рр. XIX ст. присвячена монографія В.А. Георгієва. У ній досліджуються боротьба Росії за підписання Ункяр-Іскелесійського договору, встановлюються причини ослаблення позицій царату на Близькому Сході в другій половині 30-х рр. XIX ст. і як результат цього ослаблення аналізуються підписані Лондонські конвенції 40-х років [17].

Дослідження Л.С. Семенова розкриває особливості торгівельно-економічних відносин Британської й Російської імперій у середині XIX ст. При цьому автор неодноразово відзначає, що, незважаючи на політичні протиріччя з Росією, британське керівництво (незалежно від того, яка політична партія знаходилася при владі) прагнуло зберегти Росію в якості вигідного економічного партнера [92].

Важливий матеріал для дослідників, які працюють над проблемою російсько-британських відносин, зосереджений в праці К.Б. Віноградова. Автором даний докладний аналіз британської історіографії кінця XIX - першої половини XX ст. [15].

Ряд нових проблемних питань було поставлено у радянській історіографії третього періоду (80-початок 90-х рр. XX ст.).

Велике коло питань освітлене у періодичному виданні «Балканські дослідження», що включають авторські роботи й документальні матеріали. У них розглядається процеси внутрішнього розвитку балканських народів, які

були основою для національно-визвольних рухів, розкриваються місце й роль Балкан у зовнішній політиці європейських урядів наприкінці XVIII - на початку XIX ст. У статтях І.С. Достяна, В.М. Віноградова, О.Л. Нарочницького й інших авторів розглядаються дипломатична та військова боротьба Росії за надання внутрішньої автономії Дунайським князівствам, Сербії, розкриваються форми прояву російсько-балканських зв'язків [3].

В останнє десятиліття існування Радянського Союзу було видано ряд колективних праць, у яких був даний комплексний аналіз зовнішньої політики європейських країн на Балканському півострові. Значна увага приділялася висвітленню кризи Османської імперії, піднесенню визвольного руху ватиканських народів, а також ролі Росії в процесі утворення незалежних держав та автономій на Балканах [57, 58, 59, 103].

Проблема боротьби російської дипломатії за відміну обмежувальних статей Паризького трактату 1856 р. розглянуто Л.І. Нарочницькою. Автор ретельно досліджує переговори Росії з Францією та Пруссією стосовно відміни нейтралізації Чорного моря у 1866-1870 рр. [72].

Серед робіт російських істориків 1990 — початку 2000-х рр. треба відзначити дослідження В.М. Виноградова, В.М. Хевроліної, Л.М. Ніжинського, А.В. Ігнат'єва, О.Б. Широкограда та Л.Г. Захарової в яких переглянуто деякі усталені факти щодо місця балканської проблеми в зовнішній політиці Російської і Британської імперій [8, 9, 10, 11, 12, 13, 37,

38, 104, 105, 106, 111].

На особливу увагу заслуговує колективна монографія «Історія зовнішньої політики Росії. Друга половина XIX ст.» під редакцією М. Хевроліної. Автори, залучаючи новий архівний матеріал, розглядають зовнішню політику Росії як систему взаємозалежних дій і процесів, розкриваючи вплив економіки й внутрішньої політики на зовнішню політику царського уряду [43].

Проблемі режиму Чорноморських проток присвячене колективне монографічне дослідження під редакцією Л.М. Нежинського й А.В. Ігнат'єва. Значення режиму обумовлюється геостратегічним положенням Росії, потребами її торгівлі, та оборони її Чорноморських територій. Тому, автори розглядають цю

проблему як складову Східного питання і вказують на її особливе місце у зовнішній політиці Росії [80].

У своєму дослідженні, розрахованому на широке коло читачів, О.Б. Широкоград викладає історію військового, економічного і політичного аспектів конфлікту Британської та Російської імперій [111].

Л.Г. Захарова у своїх статтях, залучаючи нові джерела (важливі секретні повідомлення й записки самих довірених й впливових російських дипломатів, кореспонденцію з представниками царської родини), а також аналізуючи позначки Олександра II на цих документах, робить висновок, що Олександр II іноді проводив паралельно з О.М. Горчаковим окрему зовнішньополітичну лінію [37, 38].

Сучасні історики РФ досліджують російсько-британські відносини другої половини XIX ст. переважно у рамках концептуальних узагальнюючих робіт з історії зовнішньої політики Росії. Також збільшилася кількість біографічних досліджень [1, 2, 12, 13, 37, 38, 28, 46].

Таким чином, аналізуючи російську історіографію з проблеми, що досліджується, слід зазначити: питання, пов'язані з вивченням британо-російських протиріч на Балканському півострові розглянуті явно

недостатньо.

Характеризуючи британську історіографію, присвячену дослідженню зовнішньої політики Великобританії та Росії можна стверджувати, що вона налічує значну кількість робіт.

В британській історіографії проблеми, що досліджується, можна виділити чотири основних періоди. Перший охоплює проміжок часу від останньої третини XIX ст. до закінчення Першої світової війни, коли кожна з публікацій у тій чи іншій мірі віддзеркалювала лише офіційне ставлення британського уряду до відносин з Російською імперією.

Другий період тривав протягом 20-60-х рр. XX ст. Саме в цей час у британській історичній науці почалася боротьба прибічників різних напрямків, які почали дискусію про принципи та методи зовнішньої політики Великобританії.

Характерною рисою третього періоду (70-80 рр. XX ст.) було подальше продовження дискусії між представниками різних напрямків, а також використання ними при написанні своїх робіт не лише західних документальних джерел, але й документальних матеріалів з радянських архівів.

З 90-х рр. XX ст. розпочався четвертий період, головною ознакою якого є залучення британськими істориками нових документальних матеріалів з російських архівів та перегляд ними деяких усталених фактів.

В британській історіографії досліджуваного питання можна відзначити три головних напрямки - консервативний або апологетичний, ліберальний та радикальний.

Представники консервативного напрямку не мають єдиного погляду на сутність і походження Східного питання. Повне невтручання у справи Османської імперії наприкінці XVIII - першій третини XIX ст., поступова зміна цієї політики у зв'язку з агресивністю царського уряду, послідовний захист інтересів Порти, боротьба за створення «справедливого» режиму Чорноморських проток - так зображується представниками цього напрямку

зовнішньополітична лінія Великобританії на Близькому Сході.

Представники апологетичного напрямку (М.С. Андерсон, С. Бакстон, М. Берроуз, П. Хопкірк) підтримують версію про «російську загрозу Індії», тезу про Великобританію - «захисницю» Османської імперії, про намагання Росії у XIX ст. захопити Стамбул і Чорноморські протоки, а також провести територіальний розподіл Оттоманської держави. В оцінці позиції Росії всі прихильники консервативного напрямку виходять із того положення, що царат протягом усього XIX ст. прагнув до розділу «спадщини хворої людини» - Османської імперії. Основа їхньої концепції протиставлення «охоронної» й «миролюбної» політики Англії на Близькому Сході загарбницькій політиці Росії. Крім того, британо-російські протиріччя розглядалися ними у контексті боротьби Заходу та Сходу, причини якої історики цього напрямку бачили у політичних, економічних та культурних розбіжностях між Росією та країнами Західної Європи. [107, 112, 113, 114, 115].

Автори більшості книг, що видавалися в XIX ст. в Англії на теми про світову політику мали описовий характер, оскільки доступу в архіви історики не одержували. Мало хто замислювався над питанням про зв'язки зовнішньої й внутрішньої політики або над проблемами економічного суперництва між державами. Одним з небагатьох прикладів серйозного дослідження, у якому робилася спроба подивитися на політику під іншим кутом зору, можна вважати двотомний трактат С Бакстона «Фінанси й політика 1789-1885» [114, 115].

В 1895 р. з'являється книга М. Берроуза «Історія зовнішньої політики Великобританії» - одна з перших спроб створення узагальнюючого нарису. Автор не обмежується побіжним оглядом, а веде систематичний виклад історії зовнішньої політики XVIII - другої половини XIX ст., з докладним трактуванням «морських» сюжетів, однак і в його роботі простежується певна тенденційність - притаманна консервативним історикам. Резюмуючи всі положення які раніше фігурували у політиків і публіцистів, він

стверджував що у Європі Англія незмінно захищала інтереси найслабших країн від загрози підпорядкування найсильнішим [113].

У роботах П. Хопкірка та М.С. Андерсона досить докладно показане протистояння Росії й Великобританії в Азії. Але при цьому Росія постійно обвинувачується у віроломстві й підступництві, а дії британських політиків і військових виправдовуються дотриманням національних інтересів і захистом азійських народів від російської агресії [107, 112].

Інший характер мають дослідження британських істориків ліберального напрямку (Р. Маует, Дж. Гуч, Ф. Геделла, А. Уорд, Г. Темперлі, А. Тейлор, У. Мосс). Трактуючи в цілому зовнішню політику Росії так само, як й їхні консервативні колеги, ліберали не впадають, однак, у крайній суб'єктивізм, уникають грубої тенденційності, не заперечують економічних і політичних інтересів Англії на Близькому Сході і її прагнення, відстояти ці інтереси будь-якими способами. Крім того, їхньою улюбленою темою є «реформаторська» діяльність Великобританії в Османській імперії. Вони намагаються довести, що лише завдяки Великобританії - натхненниці внутрішніх перетворень -

Оттоманська держава зберегла життєздатність [99, 100, 116, 118, 119, 120, 121, 123, 125, 126, 127].

20-30-ті рр. XX ст. були періодом нових потрясінь у сфері міжнародного життя, тому інтерес британської громадськості до історії зовнішньої політики аж ніяк не зменшився. У першу чергу читачів хвилювали питання, пов'язані з Першою світовою війною. Однак і книги по історії дипломатії XVIII-XIX ст. користувалися великим попитом. Так, великою плідністю відрізнявся Р. Маует. У 1923 р. вийшла його книга «Історія європейської дипломатії 1815-1914 рр.». В 1927 р. Р. Маует уже довів виклад історії міжнародних відносин до 1925 р. Його книга мала науково-популярний і узагальнюючий характер із залученням незначної джерельної бази [121].

Російсько-британські відносини другої половини XIX ст. описані в

дослідженні Ф. Геделла, присвяченому діяльності видатних британських політиків Г. Пальмерстона й У. Гладстона, що мали різні погляди на взаємини Британії та Росії [116].

У 1922-1923 рр. за редакцією Дж. Гуча й А. Уорда вийшла у світ «Кембриджська історія британської зовнішньої політики» у трьох томах [125, 126, 127].

У роботі охоплений період з 80-х років XVIII століття до завершення першої світової війни. Для свого часу тритомник представляв чимале досягнення. Це була велика, ретельно виконана зведена робота, у якій ураховувалися майже всі проблеми порушені англійськими істориками попередніх поколінь в області вивчення зовнішньої політики Великобританії з кінця XVIII ст. Автори переглянули велику кількість «синіх книг», мемуари та біографії політиків і дипломатів, заглянули в їхні особисті архіви, по періоду до 1870 року були використані й деякі матеріали архіву Форин офісу. В окремих випадках залучалися важливі іноземні джерела.

Автори кембриджського тритомнику захоплюються розповіддю про дипломатичні демарші й переговори, залишаючи в тіні багато важливих питань

планування зовнішньополітичної лінії, експансіоністських цілей промисловців, фінансистів і колоніальних угруповань.

Відомим представником ліберальної школи був Г. Темперлі. В 1936 р. вийшов перший том задуманої їм великої монографії «Англія та Близький Схід. Крим». У цій роботі зроблена спроба простежити головні етапи історії боротьби за турецьку спадщину протягом першої половини XIX ст., включаючи боротьбу великих держав у Східній війні. Дослідження засноване на першокласних архівних матеріалах. Перші розділи книги описують англійську близькосхідну і середземноморську політику першої третини XX ст. Досить чітко викладено питання про «Святі місця». Але, у свою чергу, Г. Темперлі майже повністю заперечував загарбницькі наміри правлячих кіл Англії, що поступово підбиралися до багатств і земель ними ж «опікуваної»

Османської імперії. Г. Пальмерстон зображується як рятівник Порти від Мухаммеда Алі й від «російської загрози». На його думку, Великобританія сприяла прогресивному розвитку народів Близького Сходу [124].

Одним з найвпливовіших представників ліберального напрямку був А.Дж.П. Тейлор. Як історик він сформувався в 30-ті рр. ХХ ст., багато працюючи у книгосховищах й архівах країн Центральної Європи. Вже перші книги А.Дж.П. Тейлора свідчили про ерудицію автора, прагнення оригінально трактувати здавалося б уже вирішені питання. Такою, наприклад, є його робота «Габсбурзька монархія 1809-1918» видана в 1941 р. У цій роботі найбільша увага приділялася політичним подіям і відносинам Австрії й Австро-Угорщини із сусідніми державами [100].

Розквіт наукової діяльності А.Дж.П. Тейлора почався в післявоєнний період, коли одна за одною почали публікуватися його монографії й узагальнюючі твори «Боротьба за панування в Європі 1848-1918 рр.», «Бісмарк» та ін. Блискучий стиль, нещадна іронія, гострі характеристики «діючих осіб», а головне - прагнення до парадоксів, багато з яких приголомшують читача - все це, поряд із суспільною діяльністю, досить

активною участю в русі за розрядження міжнародної напруженості, створило А.Дж.П. Тейлору зовсім виняткову популярність [99, 123].

В монографії А.Дж.П. Тейлора «Боротьба за панування в Європі 1848—1918 рр.» досліджується зовнішня політика великих держав другої половини ХІХ - початку ХХ ст. з використанням документів з архівів Лондона, Парижа, Відня, а також мемуарної літератури та інших джерел. Автор пояснював хід подій на міжнародній арені теорією «рівноваги сил» у Європі.

Інший представник ліберального напрямку У. Мосс у своїй праці «Встановлення та крах Кримської системи» розкриває основні причини розхитування Паризького миру 1856 р. і розвалу Кримської системи. Автор широко використав у ній ряд матеріалів британських архівів, парламентські виступи й англійську пресу [118, 119, 120].

До радикального напрямку британської історіографії належать роботи С. Уолпола і Р. Сетон-Уотсона. Ці вчені наголошували на той факт, що політика Великобританії на Сході мала колоніальний характер і була помилковою. Прибічники радикального напрямку також стверджували, що Лондон повинен був підтримати національно-визвольну боротьбу балканських народів, а не перешкоджати розпаду Оттоманської держави. Радикальні британські історики також відзначали, що політика Росії не загрожувала геополітичним інтересам Великобританії [102, 122].

У 1882 р. в Англії була видана невелика книга історика Є. Уолпола, що містила загальний нарис зовнішньої політики країни. Вона була перекладена російською мовою і видана у Санкт-Петербурзі у 1885 р. У роботі С. Уолпола найбільший інтерес представляє глава «Політика Англії стосовно Росії». Критикуючи своїх співвітчизників у незнанні елементарних географічних істин, він спростовував твердження консервативних істориків «про російську загрозу Індії». Автор брався захищати «наступальний рух Росії» до проток, тому що «усякий великий народ прагне до свого природного виходу - до моря». Англія перешкоджала цьому руху. Під приводом підтримки балансу сил вона домагалася ослаблення Росії. С. Уолпол ставив під питання доцільність такого

курсу. У його книзі ми знаходимо дуже важливе спостереження - традиційна політика Британії на сході Європи з 20-х років XIX століття полягала в тому, щоб народи, що виривалися з під ярма Туреччини, не могли утворити єдині життєздатні держави [102].

В 1937 р. з'явилася фундаментальна праця Р. Сетон-Уотсона «Британія в Європі». У якій мова йшла про великий огляд британської політики стосовно своїх суперників на материку - Франції й Росії. Головну увагу автор приділяв періоду з 1815 по 1874 рр. Робота з такими широкими хронологічними рамками не могла бути заснована на великій кількості архівних матеріалів, однак опубліковані документи, парламентські звіти, мемуари й монографії склали її досить солідну основу. Р. Сетон-Уотсон на

відміну від багатьох ліберальних істориків визнавав, що союзи й угоди, на які йшла Англія, не мали нічого загального з якими-небудь ідейними й моральними міркуваннями. Так, він одним із перших досить критично поставився до політики західних держав 40-50-х років на Близькому Сході [122].

Отже, аналізуючи британську історіографію необхідно відзначити головне: всі її представники, які розглядали процес розвитку зовнішньої політики Великобританії та Росії, намагалися збільшити роль Лондонського кабінету у відновленні миру в Південно-Східній Європі.

У вітчизняній історіографії, останнім часом, приділяється багато уваги дослідженню історії міжнародних відносин. З'явилися роботи присвячені зовнішній політиці європейських держав під час загострення Східного питання на Балканах, а також боротьбі Британії та Франції за сфери впливу у Єгипті [20, 84, 22].

Таким чином, історіографічний огляд літератури дозволяє зробити висновок про те, що як вітчизняними, так і закордонними авторами протягом кінця XIX - початку XXI ст. освітлене досить широке коло питань, пов'язаних з розвитком російсько-британських зовнішньополітичних відносин у досліджуваній період. Практично немає робіт, що узагальнюють всі аспекти, досліджуваної нами проблеми. Крім того, для значної частини як радянських,

так і закордонних дослідників на різних етапах була характерна ідеологізація тих або інших аспектів досліджуваної проблеми, тому їхні оцінки вимагають перегляду.

Аналіз історіографії та джерельної бази свідчить, що, незважаючи на існування значної кількості праць, присвячених міжнародній політиці європейських країн, російсько-британські відносини у 1856-1871 рр. майже не висвітлені. В українській історіографії означена проблема практично не вивчалася, що, у свою чергу, робить необхідним її подальше дослідження.

РОЗДІЛ 2 СТАНОВЛЕННЯ РОСІЙСЬКО-БРИТАНСЬКИХ ВІДНОСИН У 1553-1856 РР.

Багата історія російсько-британських відносин нараховує вже декілька століть: у 2008 р. виповнилося 455 років з часу встановлення дипломатичних відносин між Росією і Великобританією. Так, у 1553 р. корабель англійського «Товариства купців-шукачів країн, держав і володінь, невідомих і досі не відвіданих морським шляхом», намагаючись віднайти північний шлях до Індії, пристав до гирла Північної Двіни. Російський цар Іван IV запросив англійців до стольного граду - Москви, де їхньому капітану Річарду Ченслеру була вручена грамота — послання королю Едуарду VI. Іван IV правильно оцінив перспективи дружніх дипломатичних і торгових відносин Росії з Англією. Сучасники навіть називали його «англійським царем».

Відносини між двома країнами довгий час зводилися в основному до торгівлі. Зацікавленість Англії у торгівлі з Росією була досить значною. Уже у 1555 р. у Лондоні була створена компанія, що отримала від парламенту монополію на торгівлю з Росією («Moscow Company»). У тому ж році Р. Ченслер знову прибув до Москви з двома агентами торгової компанії. Після офіційного прийому він провів переговори з І.М. Вісковатим (першим із відомих нам керівників Посольського приказу). Росія в умовах фактичної блокади її західних кордонів у той час готувалася до Лівонської війни. Тому прямі торговельні зв'язки з Англією були для неї дуже важливими. Цим пояснюється надання Іваном IV Московській компанії права на безмитну торгівлю, яке зберігалось за нею з деякими перервами до 1646 р.

Торгівля з Росією мала велике значення для Англії не лише через значні прибутки, які вона приносила купцям Московської компанії, але, головним чином, внаслідок того, що вона давала їй матеріали (щогловий ліс, прядиво,

льон, дьоготь), необхідні для оснащення морського флоту - основи її військової і торгової могутності. Відомо, що завдяки отриманим з Росії

товарам Англія змогла побудувати флот, який зруйнував іспанську «Непереможну армаду». На цю обставину вказувала сама Московська компанія в одному зі своїх листів до королеви [57, 12].

Протягом усього XVII ст. торговельні зв'язки між Росією і Англією розвивалися досить активно, а тому Англія майже безперервно тримала у Москві свого резидента, який захищав інтереси її купців. Разом з тим, уже з 20-х рр. XVII ст. посилюються скарги російських торгових людей на їхнє розорення від безмитної англійської торгівлі, яка набула значних розмірів [57, 9].

У 1649 р., зважаючи на постійні скарги московських купців, що зазнавали збитків від іноземної, у тому числі англійської, конкуренції, та скориставшись вдалим приводом - стратою в Англії короля Карла I, російський уряд скасував усі привілеї, якими користувалися англійці в Росії. 1 червня 1649 р. був виданий указ «Про вислання англійських купців з Росії і приїзд їх лише до Архангельська, за їхні значні несправедливі і шкідливі для торгівлі російської вчинки, особливо за вчинене в Англії вбивство короля Карла I» [57, 10]. З того часу купці Московської компанії були позбавлені своїх виключних привілеїв, відновлення яких стало предметом клопотань англійського уряду і посольств, які він направляв до Росії.

Таким чином, завдяки торгівлі з Англією Росія поступово втягувалася у сферу її політики.

Значно пожвавилися російсько-англійські відносини у XVIII ст., початок якого ознаменувався для Росії Північною війною (1700-1721 рр.). Вони розвивалися у тісній взаємозалежності з загальною міжнародною обстановкою в Європі, що на початку XVIII ст. виявилась досить сприятливою для боротьби Росії за повернення земель на Балтійському узбережжі, захоплених шведами на початку XVII ст. Провідні західноєвропейські держави, у тому числі Англія, були зайняті підготовкою до війни за іспанську спадщину, що виключало

можливість їх активного збройного втручання у боротьбу на Балтиці. З

іншого боку, швидкий ріст у XVII ст. військової могутності Швеції, її загарбання на Балтійському узбережжі викликали невдоволення і занепокоєння прибалтійських держав (Данії, Польщі, Бранденбурга), що стали потенційними союзниками Росії.

У перші роки війни за іспанську спадщину для Англії виявилася зручною та обставина, що Швеція, яка могла стати союзницею Франції, була зв'язана війною на сході Європи. Тому англійський уряд у 1704-1708 рр. категорично відмовлявся взяти на себе посередництво у примиренні Росії і Швеції, про яке наполегливо порушував питання Петро I.

Полтавська перемога разом з корінним переломом у співвідношенні сил між Росією і Швецією, внесла такі ж кардинальні зміни і у російсько-англійські відносини. Саме після Полтавської битви і закінчення війни за іспанську спадщину відбулося різке посилення антиросійських настроїв серед англійських правлячих кіл, що виступили під лозунгом збереження рівноваги сил на Балтійському морі. Дипломатична боротьба між Росією і Англією особливо загострилася у 1716-1720 рр., коли британський уряд намагався створити спрямований проти Росії блок у складі майже всіх європейських держав й Османської імперії. Поряд з дипломатичними Англія використовувала і військові засоби тиску на Росію. Так, її флот тричі (у 1719, 1720, 1721 рр.) заходив у Балтійське море [57, 271].

У свою чергу, Петро I у відповідь на загрозу прямого виступу Великобританії на чолі антиросійської коаліції уклав договір з Францією, зав'язав відносини з ворожою Великобританії Іспанією і розпочав переговори з Карлом XII на Аландських островах. Чутки про укладення російсько-франко-іспанського союзу, спрямованого проти Великобританії, змусили уряд останньої зайняти більш стриману позицію щодо Росії.

На момент завершення Північної війни дипломатичні відносини між Росією і Великобританією було розірвано. Британський представник був відкликаний з Санкт-Петербурга, а російський резидент - з Лондона. Спроби британського уряду відновити дипломатичні відносини в останні роки

правління Петра I не увінчалися успіхом. Вони були відновлені лише у 1730 р. за часів правління Анни Іоанівни.

У середині 40-х рр. XVIII ст. спостерігалось певне зближення Росії з Великобританією. Його причиною було загострення британо-французьких відносин. У війні за австрійську спадщину, що йшла між Австрією й Великобританією, з одного боку, і Францією та Прусією — з іншого, Росія підтримала британо-австрійський союз. У 1747 р. Великобританія і Росія підписали «субсидну конвенцію», що зобов'язувала уряд останньої за відповідну грошову субсидію виставити армійський корпус для захисту ганноверських володінь британського королівського дому [39, 354]. Поява російських військ на Рейні на допомогу Великобританії прискорила укладення Аахенського миру 1748 р., що завершив війну за австрійську спадщину.

У 1755 р. російський канцлер Бестужев-Рюмін і британський посол Вільямс підписали нову «субсидну конвенцію». Згідно з її умовами Росія зобов'язувалася за 500 тис. фунтів одноразової і 100 тис. фунтів щорічної субсидії виставити проти ворогів Великобританії на континенті 80-тисячну армію [39, 332]. Підписуючи цю конвенцію, російський дипломат виходив з розрахунку, що вона могла бути спрямована лише проти Прусії.

Однак у 1756 р. політична обстановка в Європі різко змінилася, у зв'язку з чим значно погіршилися російсько-британські відносини. Війна, що розпочалася між Великобританією і Францією, спонукала британський уряд укласти Уайтхольський договір з Прусією, щоб гарантувати собі допомогу з боку останньої. Сент-Джеймський двір розраховував, що Росія, пов'язана з ним «субсидною конвенцією», приєднається до цього договору. Однак, побоюючись надмірного посилення Прусії, російський уряд підтримав австро-французький союз. Таким чином, «субсидна конвенція» 1755 р. з Великобританією не була реалізована, хоча і дипломатичні відносини з нею не було розірвано, оскільки обидві сторони були зацікавлені у збереженні торгівельних відносин.

З приходом до влади Петра III різко змінився зовнішньополітичний курс Росії: з Пруссією було підписано не лише мир, а й союз. На короткий період правління Петра III російсько-британські відносини нормалізувалися.

У 60-70-х рр. XVIII ст. Росію і Великобританію пов'язували спільні інтереси щодо Польщі: обидві держави були зацікавлені у збереженні політичної слабкості Речі Посполитої. Крім того, їх з'єднували і більш широкі політичні міркування: боротьба зі спільним противником — Францією.

У ході ж війни американських колоній за незалежність британо-російські відносини значно загострилися у зв'язку з тим, що 28 лютого 1780 р. Росія виступила з відомою декларацією про морський збройний нейтралітет. Цей акт проголошував право нейтральних країн захищати зброєю своє судноплавство, уточнював поняття військової контрабанди, блокади і т.д. Принципи збройного нейтралітету викликали жорстку критику з боку Великобританії, проти якої вони і були спрямовані.

Ще більшої шкоди зазнали російсько-британські відносини у період Східної кризи 1791 р., коли обидві держави були за крок від війни. «Володарка морів» підштовхувала Османську імперію до війни з Росією. Підписання ж досить поміркованого Яського миру 1791 р. не влаштовувало британський уряд на чолі з Піттом молодшим. Великобританія була готова до оголошення війни Росії, а її флот — до відплиття у Балтійське море. Однак, російська дипломатія, спираючись на зацікавленість торгово-промислових кіл Великобританії у збереженні миру з Росією та заручившись підтримкою лідера британської опозиції Фокса, змогла відвернути розрив дипломатичних відносин [45, 115].

Початок Великої французької революції порушив стару європейську рівновагу. Боротьба з Францією постала у центрі всіх міжнародних подій і змогла на певний час зблизити Росію і Великобританію. На початку 1793 р. обидві країни приєдналися до I антифранцузької коаліції, а у 1798 р. - стали головними організаторами II коаліції. Та основні протиріччя між союзниками

залишилися невирішеними. У вересні 1800 р. Великобританія, що однаково намагалася витіснити з Середземного моря як Францію, так і Росію, захопила о. Мальту, після чого Павло I розірвав союзні і дипломатичні відносини з Лондоном і взявся за організацію проти «володарки морів» нової Ліги збройного нейтралітету. Крім того, не дивлячись на участь у її коаліції, Росія переорієнтувалася на союз з наполеонівською Францією і навіть була готова надати Бонапарту збройну підтримку, наприклад, у його планах нанесення удару по Індії - головній британській колонії. Із Східного Середземномор'я конфлікт перемістився у Балтійське море, де Російська імперія підтримала Данію і Швецію, що протистояли росту британської могутності на Балтиці. Загалом подальший розвиток зовнішньополітичної лінії, наміченої Павлом I, неминуче призвів би до збройного зіткнення з Великобританією.

Тож першим зовнішньополітичним актом Олександра I стало відновлення відносин з Великобританією [32, 35]. 5 червня 1801 р. була підписана російсько-британська морська конвенція. Вона носила компромісний характер: Росія відмовлялася від боротьби за право нейтральних держав вести торгівлю з воюючими, не рахуючись з блокадою узбережжя, а Британія, у свою чергу, відмовлялася від намірів залучити Росію до боротьби з Францією.

У цей період спостерігається зіткнення російсько-британських інтересів в Ірані.

Англійські дипломатичні агенти наприкінці XVIII ст. не раз приїжджали в Іран, намагаючись втягти його в політику свого уряду. Іранський ринок вабив до себе англійський капітал, а крім того, Іран займав важливе стратегічне положення на кордоні Росії, Порти й на підступах до Індії й Середньої Азії.

У 1800 р. Ост-Індська компанія послала в Тегеран капітана Джона Малькольма, який уклав у січні 1801 р. політичний і торговельний договори з Іраном. Договори ці передбачали союз Ірану з Англією проти Афганістану у

випадку нападу афганців на Індію й зобов'язання шаха не пропускати через свою територію до кордонів Індії війська якої-небудь європейської держави. Замість цього була обіцяна допомога зброєю й грошми з боку Ост-Індської компанії. Англійським купцям дозволявся вільний ввіз в Іран

сукна, металевих виробів й надавалося право на поселення в іранських портах. Прагнучи перетворити Іран у знаряддя своєї політики, Ост-Індська компанія навмисне перебільшувала реальну можливість французького або російського вторгнення в Індію й залякувала шаха такою перспективою.

Фатх Шах вирішив використати зближення з Англією для здійснення своїх завойовницьких планів. Після приєднання до Росії Грузії й ряду азербайджанських ханств він у 1804 р. напав на Закавказзя й почав війну з Росією. Новий шахський посланець був відправлений до Ост-Індської компанії з проханням надати зброю. Війна затяглася майже, на дев'ять років.

Війна почалася невдало для Ірану, а Ост-Індська компанія не квапилася виконувати свої обіцянки. Олександр I в 1805 р. уклав союз із Англією й з Австрією проти наполеонівської імперії. Одночасно царський уряд продовжував політику приєднання до Росії азербайджанських ханств.

Розгром російської армії під Фрідландом і підписання Тильзитського миру 1807 р. між Росією і Францією, який передбачав спільні дії двох держав проти всякої ворожої їм третьої європейської держави і приєднання Росії до континентальної блокади, призвели до розриву російсько-британських відносин і війни між недавніми союзниками і традиційними торговими партнерами. Війна проявилася у зіткненнях на морі, що, однак, не доходили до кровопролитних боїв. Так, британці блокували ескадру Д.Н. Сенявіна у Лісабоні. Також британський флот підтримував дії шведів на Балтійському морі під час російсько-шведської війни 1808-1809 рр.

Та вже у вересні 1811 р. Великобританія, яка опинилася у стані майже повної міжнародної ізоляції, за посередництва іспанського посла Ф. Зеа Бермудеса звернулася до Олександра I з пропозицією «відновити колишні дружні відносини» і об'єднатися для спільної боротьби з Наполеоном [32,

84]. 6 липня 1812 р. у Стокгольмі було підписано британо-російський договір про мир і дружбу. У серпні сторони обмінялися ратифікаційними грамотами. Союз двох держав поклав початок утворенню нової шостої антифранцузької коаліції у ході Вітчизняної війни 1812 р.

Але у цей період, досить активна дипломатична діяльність Британії в Ірані, спрямована проти Росії, не припинялася.

У 1810 р. в Іран від Ост-Індської компанії прибула нова місія Дж. Малькольма з військовими інструкторами, зброєю й багатими подарунками. Іранський уряд боявся англійського вторгнення з Індії й намагався всіляко догодити Англії.

Англійські інструктори давали поради шаху і спадкоємцю престолу, який командував армією, Аббасу Мірзі, як краще вести війну з Росією, намагаючись не допустити встановлення з нею миру. До 1812 р. з Індії в Іран англійці доставили 50 знарядь й 12 тисяч рушниць [38, 87].

14 березня 1812 р. був підписаний англо-іранський союзний договір, по якому Англія зобов'язувалася виплачувати Ірану щорічну субсидію в 200 тис. томанів, бути посередником у випадку війни Ірану з іншою державою й навчити іранську армію військовому мистецтву. Шах, у свою чергу, обіцяв не пропускати війська європейських держав на свою територію. Підписання у травні 1812 р. Бухарестського миру з Туреччиною й підписання англо-російського союзного Договору 18 липня 1812 р. значно посилило положення Росії. Незважаючи на це, шах й Аббас Мірза не бажали встановлення миру, вони сподівалися на підтримку Англії й на ослаблення Росії в результаті війни з наполеонівською імперією. Британська дипломатія вела в Ірані подвійну гру: Англія стала союзником Росії проти наполеонівської імперії, але зберігала в силі й договір з Іраном про надання йому підтримки проти Росії шляхом посередництва й допомоги грошми, інструкторами й зброєю. Однак уже в жовтні 1812 р. іранська армія була розбита російськими військами біля Асландуза, і ситуація докорінно змінилася.

24 жовтня 1813 р. був підписаний Гулістанський мирний договір, за

яким Іран відмовлявся від зазіхань на Грузію, Дагестан і ряд азербайджанських ханств. За Росією закріплювалося виключне право мати військовий флот на Каспійському морі, а також російські купці отримали певні торгівельні пільги в Ірані.

Після Гулістанського миру англо-російські торговельні й політичні протиріччя в Ірані ще більше загострилися.

В 1814 р. англійський уряд уклав новий союзний договір з Іраном проти Росії й Афганістану з умовою виплати щорічної англійської субсидії, навчання іранської армії англійськими офіцерами й постачання її англійськими пушками й сукном для обмундирування. Англія зобов'язувалася допомогти Ірану домогтися перегляду Гулістанського договору, обіцяла не втручатися в ірано-афганські конфлікти й у внутрішні справи Ірану. Таким чином російсько-британське протистояння у цьому регіоні продовжилося.

У вересні 1815 р. Росія, Австрія і Пруссія підписали договір, що отримав назву «Священний союз», у якому йшлося про взаємодопомогу всіх християнських государів, і до якого поступово приєдналися всі континентальні монархи, крім папи римського й турецького султана. Що стосується парламентарної Англії, то вона допомагала Священному союзу з першого моменту його існування, хоча англійського підпису й не було на самому акті про Священний союз. Але вже на початку 20-х рр. XIX ст. виявилось, що Британія не у всім і не до кінця хоче йти за Священним союзом.

Після розгрому Наполеона і встановлення віденської системи міжнародних відносин провідна роль у вирішенні більшості європейських питань належала Великобританії і Росії. Однак інтереси держав-переможниць були дуже суперечливими. Росія протистояла британським домаганням панівної ролі на континенті. Британську дипломатію також турбувало укріплення позицій Росії в Європі. Наприкінці грудня 1818 р. статс-секретар Міністерства закордонних справ Росії І.А. Каподістрія подав

царю записку «Про завдання російського міністерства після наради в Аахені», у якій підкреслював, що Великобританія продовжує залишатися найбільш сильним і небезпечним суперником Росії, оскільки «...претендує на абсолютне панування на морі й у торгових відносинах обох півкуль» [32, 157].

Особливо загострилося британо-російське суперництво під час Східної кризи 20-х рр. XIX ст., коли між Великобританією і Росією розгорілася

боротьба за лідерство у врегулюванні греко-турецького конфлікту. Події на Балканах дуже непокоїли Лондонський кабінет, оскільки загрожували політиці збереження статус-кво в Османській імперії і відбувалися у небезпечному сусідстві з Іонічними островами, де вже давно визрівало невдоволення колоніальними методами управління Великобританії. Головне завдання британської дипломатії полягало у тому, щоб будь-якими засобами відвернути російсько-турецьку війну і перехопити у Росії ініціативу у врегулюванні конфлікту на Балканах. Російський уряд, у свою чергу, намагався взяти під свій політичний контроль цей стратегічно важливий регіон Європи.

23 березня 1826 р. у Санкт-Петербурзі було підписано британо-російський протокол з грецького питання. У ньому знайшли відображення інтереси кожної сторони: Росія погоджувалася на британське посередництво у греко-турецьких переговорах, а § 3 документу дозволяв здійснити «спільний чи односторонній» вплив на Оттоманську державу у випадку відмови султана від посередництва. Великобританія стала союзником Росії, але продовжувала вести свою подвійну гру виступаючи проти Росії в Ірані.

Правляча феодальна верхівка Ірану не бажала відмовлятися від своїх завоюницьких задумів у відношенні Закавказзя й в 20-х роках стала готуватися до нової війни з Росією. Чимале значення при цьому мали англійські підбурювання й обіцянки «допомоги» з її боку. Війна почалася несподіваним нападом іранських військ на Закавказзя, але потім армія Аббаса Мірзи зазнала повної поразки, і вже в 1827 р. за підтримкою

місцевого населення російські війська захопили Єреванську фортецю.

Англійський міністр закордонних справ Каннинг запропонував Миколі І посередництво Англії, але цар через свого посла в Лондоні князя Лівена відповів, що «справи перські стосуються винятково інтересів Росії». Англійська місія в Ірані давала шахові поради не йти на поступки Росії й зверталася із пропозицією про посередництво до російського головнокомандуючого князя Паскевича.

Щоб забезпечити успішне ведення переговорів, І.Ф. Паскевич зайняв Тавриз, де перебували арсенали, артилерія іранської армії й сім'ї багатьох вищих сановників. Однак війна Росії з Туреччиною, яка почалася в 1828 р., і втручання англійського посланника Дж. Макдональда ускладнювали становище. Переговори велися в Туркманчає і завершилися підписанням І.Ф. Паскевичем й Аббас Мирзою мирного договору на умовах переходу до Росії Єревана й Нахічевані, сплати Іраном 20 мільйонів рублів контрибуції, половина якої була внесена до підписання договору. По тому же договору російським підданам надавався привілей консульської юрисдикції, розмір іранських мит установлювався в 5 % вартості товару й підтверджувалася заборона Ірану мати військові кораблі на Каспійському морі. Царський уряд обіцяв визнати Аббаса Мірзу спадкоємцем престолу.

Після Туркманчайського договору британський посланник умовив іранський уряд погодитися за 250 тис. томанів на скасування тих статей англо-іранського договору 1814 р., якими Англія зобов'язувалася бути посередником у прикордонних суперечках між Іраном і Росією й надавати йому допомогу у війні з Росією. Боротьба за вплив в Ірані й надалі продовжувалася між Росією й Англією.

Погодженість дипломатичних дій Англії й Росії давала впевненість, що якщо Англія й не виступить на стороні Росії, то вона не буде й противитися російському просуванню. Царський уряд вирішив довершити справу звільнення Греції шляхом війни проти Туреччини. Ця війна мала на меті забезпечення для Росії свободи торгівлі через протоки й зміцнення її впливу

на Балканах і Закавказзі.

По закінченню російсько-турецької війни 1828-1829 рр. був підписаний Адріанопольський договір за яким Порта втратила чорноморський берег від устя Кубані до пристані Св. Миколая й частину Ахалцихського пашалику. Також до Російської імперії відходили острови в дельті Дунаю, південний рукав устя ріки ставав російським кордоном. Царський уряд одержав підтвердження права проходу російських торгівельних судів через Дарданелли

та Босфор. Що стосується Греції, то вона оголошувалася самостійною державою, пов'язаною із султаном лише зобов'язанням платежу півтора мільйона піастрів у рік (причому ці платежі починалися лише на п'ятий рік після прийняття Туреччиною умов договору), а населенню Греції надавалося право обрати государем якого-небудь принца із царюючих у Європі християнських династій, але не англійця, не росіянина й не француза. Таким чином, перемога Росії над Туреччиною забезпечила Греції державну самостійність.

Із середини листопада 1830 р. на чолі англійського кабінету стояв Ч. Грей, а міністерством закордонних справ керував лорд Генрі Джон Темпл віконт Пальмерстон.

У кабінет на Даунінг стрит Г. Пальмерстон вселився в момент високої напруги у відносинах з Росією. Російсько-турецька війна 1828-1829 рр. привела до посилення впливу Санкт-Петербурга на Балканах і Близькому Сході. Все це підривало владу Османської імперії й завдавало сильного удару по британському курсу на збереження турецького правління в регіоні.

В 1832 р. знову й майже катастрофічно загострилося Східне питання. Могутній васал султана, паша Єгипту Мухамед Алі, повстав проти свого сюзерена й пішов на нього війною. Мухамед Алі залишився незадоволений винагородою, отриманим за участь у придушенні грецької революції в 1825-1827 р., і вимагав передачі йому в спадкове володіння Сирії. Зайнявши Сирію, єгипетське військо, навчене й озброєне краще, ніж армія султана,

рушило на північ, і 21 грудня 1832 р. у битві під Конією син Мухамеда Алі Ібрагім повністю розгромив турецьку армію.

Турецький султан Махмуд звернувся по допомогу до західних держав. Але французька дипломатія, що давно облюбувала Єгипет і Сирію як майбутню сферу свого впливу, відмовилася йому допомогти. Г. Пальмерстон запропонував султанові почекати, поки допоможе Австрія: він розраховував не доводити султана до необхідності звернутися до Миколи I.

Але російський цар ще до битви під Конією, запропонував султанові збройну допомогу проти Ібрагіма. Згодом на питання англійського посла, як султан взагалі міг погодитися прийняти допомогу від Росії, один зі членів Дивана повторив слова, сказані Махмудом: «Коли людина тоне й бачить перед собою змію, то вона навіть за неї схопиться, аби тільки не потонути». 3 лютого 1833 р. російський представник у Стамбулі А.П. Бутенєв одержав, нарешті, довгоочікуваний дипломатичний документ: Махмуд формально просив царя допомогти йому проти заколотного васала. 20 лютого 1833 р. російський флот з'явився в Босфорі. Тоді французький і англійський представники заявили, що негайно відбудуть із Стамбула, якщо росіяни займуть місто.

2 квітня у Босфорі, з'явилася нова російська ескадра, а через кілька днів -і третя. Близько 14 тис. російських солдатів було висаджено на берег.

Французький й англійський уряди були у великій тривозі. Тому вони відправили свої ескадри до берегів Єгипту й домоглися встановлення миру між султаном і Мухамедом Алі. Мир був дуже вигідний для єгипетського паші й значно розширював його володіння. Однак і для султана й для Європи було ясно, що Ібрагім зі своїм військом убоявся не маневру англійських і французьких судів, а російської армії, яка вже стояла на малоазійському березі Босфору. Султан Махмуд був у захваті від наданої йому допомоги.

8 липня 1833 р. у містечку Ункяр-Іскелесі між російськими й турецькими уповноваженими був укладений договір за яким Російська й Османська імперії зобов'язувалися консулюватися «відносно всіх

предметів, які мають відношення до їхнього обопільного спокою й безпеки», і допомагати один одному у випадку нападу третьої держави. Імператор всеросійський зобов'язувався на прохання султана допомогти йому військовими й військово-морськими силами. В особливій секретній статті було условлено, що в обмін за це Порти повинна закрити Дарданелли для іноземних військових кораблів на вимогу російського уряду. Це забезпечувало безпеку Росії в Чорному морі.

Ункяр-Іскелесійський договір став однією з причин загострення англо-російських протиріч.

Реакція з боку Г. Пальмерстона була дуже негативною. По його твердженню договір перетворив Порту у васала Росії.

У жовтні 1833 р. Г. Пальмерстон разом зі своїм паризьким колегою направив у Санкт-Петербург різкий протест: у випадку збройного втручання Росії у внутрішні справи Оттоманської імперії дві держави будуть вважати себе вправі діяти так, ніби згаданого трактату не існувало. Пішла енергійна реакція з боку адресата: договір буде виконаний, так ніби не існувало отриманої ноти [11,88].

Для Г. Пальмерстона й більшості не тільки консерваторів, але й вігів (серед яких значився й він сам) британська експансія на Сході й протидія росту російського впливу в Османській імперії були основним завданням англійської політики. Виступаючи під маскою борців проти завойовницьких прагнень Росії у Порті, Г. Пальмерстон і його однодумці в сутності прагнули до підпорядкування Оттоманської держави впливу Англії.

У ці роки Г. Пальмерстон казав: «З Росією ми як і раніше ненавидимо один одного, хоча ні та, ні інша сторона не бажає війни» [19, 183].

Значна напруга у відносинах Росії з Великобританією спостерігалася й у 1836 коли у Чорному морі була перехоплена шхуна «Виксен», у трюмі якої під вантажем солі виявили зброю. Судно конфіскували, команду вислали в Стамбул. Британська преса підняла гучну кампанію, нагнітаючи в країні істерію. У газетах писали, що Росія от-от захопить Стамбул.

Г. Пальмерстон наполегливо пропонував султанові послуги британських військових радників. Спочатку пропозиції відкидалися, позначалися традиції ісламського ізоляціонізму, небажання ставити мусульманські війська під християнське командування. Але в 1839 р. група британських моряків у високих чинах була запрошена у Стамбул.

Санкт-Петербург не витримував британського тиску, який опирався на великі економічні й фінансові ресурси та морську міць. Фатальним для Росії видався 1838 р. Відбулося підписання англо-турецької торговельної конвенції, що передбачала збереження всіх колишніх привілеїв іноземних купців,

включаючи консульську юрисдикцію, що встановило низьке, в 5%, мито на ввезені товари (а вивіз із Оттоманської держави обкладався 12% збором). Акт містив певний антифеодальний заряд. Порта зобов'язалася скасувати монополію на закупівлю продовольства й сировини, що здійснювалася державою за заниженими цінами, що завдавало шкоди сільському господарству. Але промисловість втрачала перспективу розвитку, задушена потоком товарів із Британської імперії [22, 90].

Закріплюючи зближення зі Стамбулом, Г. Пальмерстон направив до устя Дарданелл ескадру з 11 судів, відбулися їхні спільні маневри з османським флотом. Одночасно у вересні-жовтні 1838 р. Чорноморський флот крейсував у берегів Малої Азії. Ці навчання стали свідченням відходу Високої Порти від орієнтації на Російську імперію.

А в листопаді 1833 р. султан відправив Решид пашу в Лондон із пропозицією про наступальний союз - султан хотів одержати дивіденди за послуги, зроблені уряду її величності.

Решид паша, прибувши в Лондон восени 1838 р. і знаходився там до наступної весни. Г. Пальмерстон зустрів його стримано, він не мав бажання вплутуватися у війну заради престижу падишаха. Лише в березні він сповістив посланця про принципову згоду кабінету допомогти флотом у випадку непокори Мухамеда Алі. Про повернення Сирії султанові він не

сказав ні слова. Але у Стамбулі очікували іншої відповіді.

Після цього султан зробив ще одну спробу укласти наступальний альянс з Російською імперією. Але, Микола I не збирався допомагати Махмуду зміцнювати його владу в Азії.

I тоді султан пішов ва-банк. 21 квітня 1839 р. турецькі війська переправилися через Євфрат і відкрили воєнні дії проти єгиптян. Але, 1 липня помер султан Махмуд. На цьому нещастя Порти не скінчилися. Капудан паша Февзи Ахмед пішов на пряму зраду й повів флот (12 лінійних судів, 8 фрегатів, не рахуючи невеликих кораблів) в Олександрію до єгипетського паші. Щоб умилоствити Мухамеда Алі, 16-літній султан

Абдул Меджид нагородив пашу високим орденом і погодився залишити Єгипет йому в спадкове володіння. Мухамед Алі просив додатково Сирію, Киликию, Південно-Східну Анатолію, острів Крит й Аравію, що становило 35% простору Османської імперії [26]. Але у цей конфлікт вмішалася Європа. 27 липня 1839 р. Порта одержала колективну ноту з повідомленням, що «досягнуто згоди між п'ятьма державами по Східному питанню.

Демарш означав пряме втручання у внутрішні справи Оттоманської держави, але він викликав радість у дивані й Стамбулі. Висока Порта втратила самостійність в зовнішній політиці.

У переписці К.В. Нессельроде зазвучали тривожні ноти: «Росія не може допустити, щоб Порта знову підпала під вплив її ворогів».

Необхідно було вмішатися в події й зайняти своє місце в лаві держав: «Без нашої участі Австрія, Англія й Франція готові домовитися між собою в комбінації, придуманої нібито на користь Туреччини, а в дійсності спрямованої проти нас» [28, 117].

Для російського уряду стало зрозумілим те, що між Англією і Францією існують суттєві розбіжності щодо вирішення конфлікту між Портою та її єгипетським пашою. Обрисувалися дві можливі моделі

врегулювання: французька - мирним шляхом і з щедрою винагородою для Мухамеда Алі; британська - виселення єгипетського паші в його колишні володіння, не зупиняючись перед застосуванням сили.

Підтримку своїм планам Г. Пальмерстон одержав з несподіваної сторони: Ф.І. Бруннов привіз намічену царем програму врегулювання, що передбачала не тільки відсіч єгипетським домаганням, але й рішення питання про статус Чорноморських проток. Імператор погоджувався на їхнє закриття для військових кораблів всіх націй.

Викладені пропозиції означали відступ від колишнього основного принципу - вирішувати російсько-турецькі справи віч-на-віч, без усякого стороннього втручання. Ункяр-Іскелесійський договір не приніс очікуваних результатів. Санкт-Петербург втратив переваги, що були в нього раніше,

перейшов у Східному питанні в оборону, намагаючись зупинити британський натиск [29, 193].

Для Великобританії цінність формули полягала в тім, що навіть теоретично виключалася можливість появи кораблів під Андріївським прапором у Середземному морі. Г. Пальмерстон не міг сховати свого задоволення, коли Ф.І. Бруннов ознайомив його з поглядами Миколи І.

Але із французами англійський міністр увійшов у гострий конфлікт - вони не бажали допускати розправи над єгипетським пашею.

15 липня 1840 р. уповноважені Великобританії, Росії, Австрії, Пруссії й Порту підписали серію документів, відомих під загальною назвою конвенції про Протоки. Територіальне питання передбачалося врегулювати так: Єгипет залишити в спадковому володінні Мухамеду Алі, Аккру - у довічному; якщо паша не дасть своєї згоди, то через 10 днів відпадала умова відносно Аккри, через 20 - щодо Єгипту. Третя стаття цього документу зобов'язувала Росію, Австрію й Англію захищати Стамбул. Чорноморські протоки закривалися для військових судів всіх країн, «поки Порта перебуває у мирі».

Турецька сторона грала при підписанні конвенції чисто декоративну роль. Пальмерстон помітив, що османський посол старий, але він може

тримати перо в руці й поставити свій підпис під паперами, що й було зроблено [30, 94].

Англо-австрійська ескадра під командуванням адмірала Ч. Непіра перегородила водні комунікації армії Ібрагіма. Ескадра Ч. Непіра з'явилася в Олександрії, і паша здався, отримавши для себе лише спадкове володіння Єгиптом. Миколі I довелося задовольнитися роллю глядача при падінні «імперії Мухамеда Алі» з відповідним збитком для своєї репутації.

Г. Пальмерстон доклав масу зусиль, щоб перешкодити поновленню в 1841 р. Ункяр-Іскелесійського договору, восьмирічний строк якого якраз закінчився.

Надія на розвиток протистояння між Лондоном і Парижем не прожила й року. 13 червня 1841 р. за участю Франції відбулося підписання нової конвенції про Протоки. Було ухвалено, що протоки будуть закриті для військових судів

всіх держав, поки Туреччина не перебуває у війні; на час же війни договір не мав ніяких обмежень для султана в пропуску через протоки судів тієї держави, з якою йому буде вигідно домовитися [34, 103].

Починаючи з конвенції 1841 р. режим проток став регулюватися багатосторонніми актами. Таким чином, конвенція 1841 р. недостатньо забезпечувала безпеку Росії в Чорному морі.

Під час революцій 1848-1849 рр. Великобританія і Росія тимчасово об'єднали свої зусилля для їх придушення. Обидві держави були зацікавлені у збереженні феодальної роздробленості Німеччини. Лише введення царських військ у Дунайські князівства і зміцнення там переважаючого впливу Росії викликало загострення протиріч між Великобританією і Росією у цей період.

Ще одним приводом для загострення російсько-британських відносин була вимога Санкт-Петербургу видати угорських і польських емігрантів, що переховувалися в Османській імперії після придушення революції в Угорщині. Великобританія порадила султану не поступатися цій вимозі, а її

флот зайшов у Дарданелльську протоку з метою підірвати престиж Російської імперії у Стамбулі. Російсько-британський конфлікт вдалося тимчасово ліквідувати шляхом виведення флоту її Величності з проток і відмови російської сторони від вимог про видачу угорських і польських емігрантів.

Великий вплив на розвиток європейської дипломатії мало встановлення бонапартистської диктатури у Франції. Події 2 грудня 1851 р. спочатку викликали в царя задоволення - Микола I був радий придушенню республіканських вольностей у Франції.

Проголошення Луї Бонапарта імператором Наполеоном III через рік після перевороту 1851 р. Микола I вважав зухвалим викликом договорам 1815 р. Цар не без підстав побоювався, що французький імператор буде вести завойовницьку політику в Європі й на Сході й буде намагатися знищити Віденську систему 1815 р. У прийнятті Бонапартом імператорського титулу він убачав образу для «легітимних» монархів і для себе особисто і довго відкладав

визнання нового режиму у Франції. Російсько-французькі стосунки почали загострюватися.

Наполеон III Бонапарт бажав затвердити свою владу й підвищити свій престиж в очах підданих, найбільш ефектно це можна було зробити, вигравши війну - реванш із Росією, де в 1812 р. погубив свою армію його великий дядько. Спровокувати конфлікт було справою техніки. Французи витягли з архівів султанський указ 1740 р., що надавав католицькому духовництву право піклуватися про священні храми Єрусалима й Віфлеєма, і настояли на відновленні його дії. Вмішалася російська дипломатія, яка вважала що це право належить православної церкві [80, 101].

Для Наполеона III ускладнення на Сході, хоча б під приводом якоїсь сварки через «святі місця», були потрібні, щоб зіштовхнути Англію й Австрію з Росією: саме на Сході їхні інтереси розходилися з інтересами Санкт-Петербурга; для Миколи I питання про «святі місця» теж були

зручним приводом для забезпечення й розширення впливу в Османській імперії. Непомітна справа про «святі місця» переплелася з висунутим Миколою I домаганням на те, щоб не тільки захищати права православної церкви в Єрусалимі й Віфлеємі, але й стати визнаним самою Портою захисником всіх православних підданих султана, тобто одержати право постійного дипломатичного втручання у внутрішні турецькі справи.

На початку 1853 р. ця боротьба дуже загострилася. Абдул-Меджид і його міністри під прямим тиском французької дипломатії задовольнили більшість їхніх вимог відносно «святих місць».

Олександр Сергійович Меншиков був призначений Миколою I надзвичайним послом у Стамбулі. Йому офіційно поручалося різко й рішуче покінчити спор про «святі місця», підписавши з султаном спеціальний договір, причому в цей договір було потрібно включити й визнання права царя захищати всіх православних підданих султана.

5 травня Порта поступилася у всьому, що стосувалося «святих місць», але О.С. Меншиков висунув вимогу про підписання договору султана з російським

імператором. Султан відхилив ці вимоги. О.С. Меншиков оголосив, що пориває відносини з Портою і 21 травня виїхав зі Стамбула в Одесу. За порадою англійського посла Стретфорда Каннінга султан уже 4 червня видав фірман, що врочисто гарантує права й привілеї християнських церков, але особливо права й переваги православної церкви. У відповідь Микола I видала маніфест про те, що він, як і його предки, повинен захищати православну церкву в Туреччині, і щоб забезпечити виконання Портою колишніх договорів з Росією, які порушуються султаном, цар примушений зайняти дунайські князівства (Молдавію й Валахію). 21 червня 1853 р. російські війська перейшли через Прут і вступили в Молдавію. Але Порта не стала одразу оголошувати війну.

Уже в березні, почувши про перші кроки О.С. Меншикова в Стамбулі, Наполеон III наказав своєму військовому флоту, негайно відплисти в

Егейське море, до Саламіну, і бути наготові. Наполеон вирішив воювати з Росією. Уже після відплиття французького флоту в східну частину Середземного моря пішов наказ і британській ескадрі йти туди ж. Положення загострювалося.

У жовтні 1853 р. султан оголосив Росії війну. А незабаром після цього англійською й французькою дипломатією було отримано точне підтвердження звістки, що 18 (30) листопада 1853 р. адмірал Павло Степанович Нахімов знищив турецький флот у Синопській бухті й зруйнував берегові укріплення.

В лютому 1853 р. статс-секретар Едвард Гайд Кларендон і французький посол у Лондоні граф Флоріан Олександр Валевський підписали угоду, за якою Англія й Франція зобов'язувалися нічого не робити в області східного питання без попередньої домовленості.

4 січня 1854 р. об'єднаний англо-французький флот увійшов у Чорне море, і два адмірали, які керували флотом, сповістили російський уряд, що мають завдання обгороджувати турецькі судна й порти від нападів з російської сторони [111, 17].

Карл Васильович Нессельроде за наказом Миколи I звернувся до російського посла у Лондоні - Філіпа Івановича Бруннова й Парижі - Миколи Дмитровича Кісельова, пропонуючи їм запросити обоє уряди, при яких ці посли

акредитовані, як розуміти повідомлення адміралів. Чи ставиться фактична заборона плавати по Чорному морю тільки для російських судів або також і для турецьких? У випадку якщо виявиться, що заборона поширюється тільки на російські судна, Ф.І. Бруннову й М.Д. Кісельову пропонувалося негайно перервати дипломатичні зносини й покинути Лондон і Париж. Російськи посли були повідомлені, що ця заборона стосується лише російських кораблів.

У лютому 1854 р. відбувся розрив російсько-британських дипломатичних відносин.

Від формального оголошення війни Росії Англією й Францією 27 й 28 березня 1854 р. і до листопада й грудня 1855 р., коли відновилися негласні зносини між російськими й французькими дипломатами, дипломатична діяльність великих держав була зосереджена головним чином у Відні. Зусилля Англії й Франції були спрямовані на те, щоб змусити Австрію виступити проти Росії. Дії австрійської дипломатії були направлені на вирішення дуже складного завдання: не об'являючи війну Росії, змусити Миколу I вивести війська з Молдавії й Валахії [115, 19].

У квітні 1854 р., після відправлення французької й англійської десантної армії до Варни, австрійський міністр граф Карл Фердинанд Буоль за згодою Франца-Йосифа запропонував Пруссії приєднатися до австрійської ініціативи: просити Миколу I вивести свої війська з Молдавії й Валахії. 20 квітня між Австрією і Пруссією була підписана угода про спільні дії проти Російської імперії.

Виступу Австрії проти Росії чекали 13 липня; цар одержав про це достовірні відомості рівно за місяць, 13 червня. Тоді він дав наказ про відступ російських військ з дунайських князівств.

Відтепер війна була, по суті справи, програна. З висадженням союзних військ в Криму воєнні дії приймали для Росії чисто оборонний характер.

Ще до того, як висадження було фактично зроблене, Наполеон III наказав сформулювати «чотири пункти», повідомити їх зміст Англії, Австрії, та Пруссії й потім від імені чотирьох держав пред'явити їх Миколі I. Пункти були

прийняті Англією й Австрією. Але король прусський боявся брати участь у цьому новому озброєнному виступі всіх великих держав проти Росії. Довідавшись, що Австрія почала поступово займати своїми військами ті частини Молдавії й Валахії, які звільнялися російською армією, Фрідріх-Вільгельм IV раптово відчув каяття й переметнувся на сторону Миколи I, оголосивши, що розриває угоду підписану з Австрією 20 квітня 1854 р. Тоді на нього знову нажали з Парижа й Лондона, і король, хоча й не підписав

«чотирьох пунктів», погодився не протестувати проти того, що говорилося в них про Пруссію. Нота була відправлена в Санкт-Петербург.

Ці пункти були остаточно сформульовані 18 липня 1854 р.: 1) дунайські князівства надходять під загальний протекторат Франції, Англії, Австрії, Росії й Пруссії, причому тимчасово окупуються австрійськими військами; 2) всі ці п'ять держав оголошуються колективно покровительками всіх християнських підданих султана; 3) ці ж п'ять держав одержують колективно верховний нагляд і контроль над устями Дунаю; 4) договір держав з Портою про прохід судів через Босфор і Дарданелли, укладений у 1841 р., повинен бути докорінно переглянутий.

Цар одержав «чотири пункти», але відповіді не давав. Наполеон III й англійський уряд вирішили перевести армію з Варни в Крим і із цього часу послабився їх вплив на Австрію [83, 183].

18 лютого 1855 р. помер Микола I. Олександр II не захотів починати своє правління з підписання принизливого миру і продовжив війну.

27 серпня 1855 р. Севастополь пав, і знову відновилася велика дипломатична гра. Переговори велися у Відні, жодна зі сторін не йшла на компроміс і тому справа не зрушувалася з мертвої точки. Г. Пальмерстон, який став на початку лютого 1855 р. прем'єр-міністром Англії, зовсім не був зацікавлений у тім, щоб війна закінчилася одразу після взяття Севастополя.

Головним для Олександра II до кінця 1855 р. залишалося питання про війну і мир. Ще в жовтні 1855 р., коли він перебував на півдні Росії, стало відомо, що Наполеон III шукає можливостей для встановлення миру й прямих

контактів з Санкт-Петербурзьким урядом. «Падіння Севастополя, - пише Д.О. Мілютін, - було в очах французів таким блискучим успіхом, що цілком задовольняв народну гордість й самолюбство». Англія ж, напроти того, прагнула «підтримати честь своєї зброї й прапора новою кампанією в Балтійському морі». Таким чином, між союзниками вже зародилася якщо не ворожнеча, то принаймні деяке охолодження.

Як Олександру II, так і Наполеону III бажано було зговоритися без Віденського й Лондонського кабінетів. Таємні зносини між французькою й російською дипломатією не вкрилися від австрійського уряду, і міністр закордонних справ Австрії граф К.Ф. Буоль у контакті з Лондонським кабінетом запропонував проект нової редакції попередніх умов для відкриття переговорів про мир. Зусилля К.Ф. Буоля увінчалися успіхом. 16(28) грудня у Відні уповноваженими Франції, Англії й Австрії був підписаний протокол, яким Росії пред'являлися від імені трьох держав п'ять пунктів у формі ультиматуму із призначенням строку для відповіді Санкт-Петербурзького кабінету - 27 грудня (8 січня). Новий п'ятий пункт надавав союзним державам право пред'явити Росії на конгресі додаткові пропозиції без попереднього визначення їхнього змісту. Ультиматум був пред'явлений австрійським послом князем Павлом Антоновичем Естергазі, при цьому він заявив, що у випадку відмови Росії прийняти ці умови Віденський кабінет негайно перерве з нею дипломатичні відносини [25, 13].

«Момент був критичним, - пише Д.О. Мілютін. - Перш, ніж дати відповідь, Государ вважав за необхідне вислухати думку осіб, які користувалися його довірою». 20 грудня (1 січня) у 8 годині вечора, у кабінеті Олександра II в Зимовому палаці, зібралися великий князь Костянтин Миколайович, канцлер К.В. Нессельроде, військовий міністр В.А. Долгоруков, П.Д. Кисельов, генерал-ад'ютанти М.С. Воронцов й А.Ф. Орлов, статс-секретар Д.Н. Блудов і колишній посланник у Відні П.К. Мейендорф. Олександр II сам прочитав проект попередніх умов миру.

Всі присутні, за винятком Д.М. Блудова, заявили про необхідність укласти мир, однак з деякими застереженнями, як щодо невизначеності нового п'ятого пункту, так і зміни бессарабського кордону. Однак у відповідь на одержання відповідної депеші П.А. Естергазі повідомив К.В. Нессельроде, що від Росії потрібне безумовне прийняття ультиматуму трьох держав, і нагадав про строк, що настував, для відповіді. «Государ був до крайності збентежений і схвилюваний, - пише Д.О. Мілютін. - Питання: війна або мир?

- знову стало перед ним, як фатальна дилема, що вимагала невідкладного рішення». 3 (15) січня 1856 р. Олександр II знову скликав нараду в тім же складі, і вона майже одноголосно (за винятком Д.М. Блудова) висловилося за миру, тобто нової поступки. Приводиться й записка К.В. Нессельроде, із читання якої почалося засідання, записка, що не залишала ніяких сумнівів у необхідності визнати ультиматум. Олександр II зробив свій вибір.

Конгрес у Парижі відкрився 13(25) лютого 1856 р. у складі представників країн — учасниць війни й Пруссії. Головував міністр закордонних справ Франції - Ф.О. Валуевський. Росію представляли О.Ф. Орлов (перший уповноважений) і Ф.І. Бруннов (другий уповноважений), російський посланник у Лондоні, а в той момент представник Росії при Німецькому союзі. О.Ф. Орлов не тільки формально був першою особою російської дипломатії в Парижі, він дійсно відігравав провідну роль [34, 77].

Розрахунок Олександра II виправдався. О.Ф. Орлову вдалося налагодити контакт із Наполеоном III й домогтися більше прийнятних для Росії рішень по ряду питань.

По територіальному питанню виступили з особливою наполегливістю австрійські уповноважені, які прагнули відторгнути від Росії половину Бессарабії, передавши Молдавії всю долину Пруту. Д.О. Мілютін вважає, що «тут особливо знадобилося втручання Наполеона III, завдяки якому Росії довелося поступитися лише саму південну смугу Бессарабії, прилеглу до Дунаю й низов'їв Пруту». З приводу режиму Чорного моря головні претензії

виходили від англійських уповноважених, «які у своїх причіпках торкнулися навіть питання про Миколаїв, Херсон, Азовське море».

Переговори велися на вимогу Наполеона III з таким розрахунком, «щоб складання й підписання мирного трактату прийшлося на 18(30) березня - річниці вступу союзних військ у Париж в 1814 році. У цей саме день, на 19-му засіданні, і підписаний цей важливий акт, що поклав кінець тривалій і кровопролитній війні. Договір цей уважався врочистим особливо для Франції й особисто для Наполеона III, що бачив у ньому як би відплату за долю, що

спідкала Наполеона I сорок два роки тому».

18 (30) березня надзвичайно важкий для Російської імперії за умовами трактат був підписаний у Парижі. Росія відмовилася від протекторату над Молдавією, Валахією й Сербією й особливими правами у відношенні християнських підданих султана. Від Росії була відірвана Південна Бессарабія, що позбавляло її виходу до Дунаю. Паризький мир підтвердив Лондонську конвенцію 1841 р. про закриття Босфору й Дарданелл для військових судів. Відповідно до договору Росія й Туреччина втрачали права розміщувати на Чорному морі свої ескадри [3]. Це положення позбавило Росію можливості захищати своє чорноморське узбережжя, Порта ж просто перевела свою ескадру в Середземне море й могла в будь-який день повернути її в Чорне море [11,23-46].

Наполеон III за рахунок перемоги у Східній війні укріпив своє положення і посів перше місце серед монархів Європи. І все-таки в найбільшому виграші виявилася Великобританія. Не вигравши жодного бою, вона змусила Росію відмовитися від переваг в Османській імперії, досягнутих у восьми війнах, домоглася скасування заступництва над балканськими народами, ліквідувала ті легальні шляхи, користуючись якими Санкт-Петербурзька дипломатія зміцнювала власні позиції на Балканах.

РОЗДІЛ 3 РОСІЙСЬКО-БРИТАНСЬКІ ВІДНОСИНИ У 1856-1863 РР.

Східна (Кримська) війна 1853-1856 рр. закінчилася повною поразкою Російської імперії.

Росія втратила роль провідної військової держави Європейського континенту, яку вона відігравала з часу Віденського конгресу 1815 р.

Фактично був зруйнований континентальний союз Росії, Пруссії та Австрії. Пруссія, на той час, не відігравала важливої ролі в міжнародній політиці, а на Віденський кабінет не можна було надіятися при вирішенні зовнішньополітичних проблем, ураховуючи зайняту ним позицію ворожого нейтралітету стосовно Санкт-Петербурга в Східній війні.

Вибравшись з руїн Священного союзу, Росія виявила, що її оточують одні опоненти. «Великобританія на Чорному морі й на Балтійському, у берегів Каспію й Тихого океану - усюди є непримиренним супротивником наших інтересів й усюди самим агресивним чином проявляє свою ворожість». Австрія, яка проявила ворожий нейтралітет щодо Росії в роки Кримської війни, сприймалася російським дипломатією та суспільством як зрадниця. «Віденський кабінет ні на мить не переставав робити повсюдний ворожий вплив», а у союзі з Великобританією він сприймався як її сателіт [8].

Усе це призвело до посилення позицій Англії, Франції й Австрії на Близькому Сході. Крім того, 15 квітня 1856 р. був підписаний договір між Францією, Австрією і Великобританією про гарантію незалежності та цілісності Османської імперії. Будь-яке порушення Паризького договору 1856 р. розглядався як казус беллі [13, 121-135].

Виникла нова система відносин між великими державами на Близькому Сході, яка в історичній науці отримала назву «Кримської системи».

15(27) квітня 1856 р. Олександр II підписав рескрипт про призначення Олександра Михайловича Горчакова міністром закордонних справ. Його прихід

до керівництва МЗС означав не просто зміну керівництва, а зміну віх у політиці. Саме О.М. Горчаков, єдиний з тих хто посідав це міністерське крісло, у більшості випадків, визначав зовнішньополітичний курс країни, а Олександр II його схвалював (формула «Хай буде так»).

Про новий зовнішньополітичний курс царського уряду князь О.М. Горчаков оголосив перед усією Європою ще в циркулярі від 21 серпня (2 вересня) 1856 р. У ньому заявлялося, що колишнє співробітництво великих держав на основі принципів Священного союзу 1815 р. більше не існує і що Росія не має наміру жертвувати своїми інтересами заради підтримки цих принципів. Імператор, говорилося далі, вирішив зосередити свою діяльність на розвитку внутрішніх ресурсів країни. «Росію дорікають у тім, що вона

ізолюється й мовчить. Говорять, що Росія дується. Ні, вона не дується. Росія зосереджується». Основна суть цього циркуляра: Росія втримується від активного втручання в європейські справи; Зовнішньополітичні завдання держави будуть підпорядковані питанням внутрішнього розвитку; Росія оправляється від втрат і понесених жертв і збирається із силами. Фраза ця обійшла всю Європу й стала як би девізом зовнішньої політики Росії після кримської поразки [2, 171-177].

Головним завданням зовнішньої політики Росії в 1856-1871 рр. була боротьба за відміну обмежувальних статей Паризького договору 1856 р. Це зумовлювалося багатьма факторами:

- Російська імперія втратила право захищати свої Причорноморські території, що ставило, також, під загрозу й зростаючу експортну торгівлю через Чорноморські порти;
- послабився вплив Росії на Балканах;
- жодна з великих держав не мала таких обмежень як Російська імперія, тому вона втрачала провідні позиції на міжнародній арені [5, 77].

Тому, відносини Росії з іншими державами в 1856-1871 рр. визначалися ставленням тієї чи іншої країни до перегляду окремих статей Паризького трактату 1856 р.

В оцінці значення Східного питання для Росії сходилися майже всі консервативні й ліберальні органи російської преси, одностайно визнаючи його тісно пов'язаним із внутрішнім розвитком Росії.

У висвітленні міжнародної політики консервативна й ліберальна преса в цілому ясно усвідомлювала, що після Кримської війни позиції Російської імперії в міжнародних відносинах різко погіршилися. Але особливо серйозний збиток для Росії преса вбачала в падінні її впливу на Близькому Сході. Посилення там позицій Англії й «постійно зростаючий» вплив Франції викликали занепокоєння російської преси.

Але усвідомлення внутрішньої слабості Росії: зайнятість царського уряду проведенням реформ, фінансові проблеми, військова невідповідність

змусили визнати необхідним для Росії зосередження всіх сил і засобів усередині країни, а внаслідок цього неможливим проведення активної зовнішньої політики на Заході. Лінія ця, як бачимо, збігалася із загальним напрямком зовнішньої політики царського уряду, проголошеним О.М. Горчаковим у 1856 р. Висування на перший план завдань внутрішнього перетворення країни й відмова від втручання в справи Західної Європи заради підтримки принципу монархічної солідарності й легітимізму, про що вказувалося в циркулярі О.М. Горчакова від 21 серпня (2 вересня) 1856 р., розглядалися й оцінювалися більшістю газет як «національна політика», що відповідає національним інтересам Росії. Ця основна теза в різних варіантах широко пропагувалася в 60-х рр. XIX ст. в газетах і журналах різних напрямків.

Так, «Московские ведомости» писали, що «найбільшої уваги в Росії вимагають не зовнішні, а внутрішні питання», тому що в «нас занадто багато справ, настійних, які не терплять зволікання» [67]. «Всі свої сили, всі свої помисли» газета рекомендувала спрямовувати «до внутрішнього успіху» і заявляла, що «дійсна політика Росії не за кордоном, а усередині її самої» і що їй «потрібний мир і підтримка статус-кво» [68, 69].

Така ж точка зору широко поширювалася й у ліберальній пресі. Газета «Голос» багато разів повторювала, що перетворення «можуть бути істинно

плідними тільки при збереженні миру», а тому Росія не має «ні найменшого наміру вийти з тієї колії, що різко намічена для неї потребами її життя», а має необхідність для збереження миру і спокою «для розвитку свого внутрішнього добробуту, для успішного ходу реформ, для запровадження порядку і волі». Газета вказувала далі, що фінансова й економічна слабкість Росії зобов'язує її проводити помірну політику [18].

Про те, що не можна жертвувати внутрішнім розвитком Російської імперії заради інтересів зовнішньої політики, писав і журнал «Отечественные записки» [77]. Журнал погоджувався з думку, що Росії нема чого піклуватися про зовнішній вплив - він «прийде сам по собі, коли вона досягне

максимального розвитку своїх внутрішніх сил».

Російська преса відкрито підтримувала експансію царського уряду на Сході й призивала до завоювання Середньої Азії й заселенню Північного Кавказу. Газета «Санкт-Петербургские ведомости» зв'язувала із Середньою Азією «істотні інтереси Росії», виражаючи надію, що «розпочата справа буде довершеною» і російський вплив буде там «пануючим» [18]. Заселення Кавказу й проникнення туди виробів російської промисловості журнал «Отечественные записки» вважав невідкладним завданням, більш важливим, чим які-небудь авантюри на Заході. «Наш вплив на Сході з підкоренням Кавказу - цієї сухопутної дороги з Азії, наше промислове туди тяжіння повинне прийняти більші розміри», - заявляв журнал [77]. ... І.

Таким чином, російська преса різних напрямів протягом 60-х рр. XIX ст. активно підтримувала ідею російського уряду про утримання Росії від участі в європейських війнах й впровадження активної політики в Азії.

Також, перед Санкт-Петербурзьким урядом постало питання про те, на чий підтримку опиратися, та з чією допомогою відновлювати свої позиції на міжнародній арені. З цього приводу у поглядах О.М. Горчакова й Олександра II виявилися розбіжності.

Відомий дореволюційний історик С.С. Татищев описуючи ці розбіжності відзначав «деякий відтінок між думками імператора і його міністра» [9].

Насправді мова йшла про зовсім різні погляди, щодо зовнішньополітичного вектору Російської імперії. Олександр II вважав за необхідне укласти двосторонню угоду з Пруссією. О.М. Горчаков уважав, що такий альянс не призведе до відновлення Російських позицій серед великих держав, тому що Пруссія на той момент відігравала лише другорядну роль у європейській політиці. Перед Берліном стояло завдання об'єднання Німеччини, що означало неминучу в перспективі сутичку із Францією. Балканські справи перебували тоді на далекій периферії прусских інтересів,

розраховувати на те, що Берлін зробить якусь вагому допомогу Санкт-Петербургу в Південно-Східній Європі, не доводилося [33, 146].

О.М. Горчаков прийшов до висновку, що єдиний шанс на вихід із кримського тупика лежить на шляху співробітництва з Францією. Очевидною була та обставина, що завойованою французькою піхотою перемогою скористалися Австрія й Туреччина, які окупували Молдавію й Валахію, і Великобританія, яка була більше всіх зацікавлена у підірвів Російських позицій у Європі в цілому, та на Балканах зокрема [11].

Кримська війна не принесла Франції територіальних збільшень. Тим часом внутрішня обстановка в країні спонукала Наполеона III не задовольнятися існуючими кордонами. Найбільш агресивні кола французького капіталу мріяли про нові територіальні приєднання, оволодіння Савойєю, Ніццою і лівим берегом Рейну. Саме тому Наполеон III виступав проти системи договорів 1815 р., що встановили існуючі кордони Франції й обмежили її вплив у Європі. У боротьбі за повалення цих договорів і за витиснення Австрії з Італії уряд Другої імперії мав намір використати італійський національно-визвольний рух проти австрійського гніту. План війни з Австрією виник у французького імператора ще під час Кримської війни. Збираючись воювати за розширення границь імперії й зміцнення французької гегемонії в Європі, Наполеон III шукав союзника, готового зі зброєю взяти участь у цьому переколюванні карти Європи [9, 125].

Формально Франція з часу війни перебувала в союзі з Англією, але союз цей дав тріщину. У Кримській війні Англії дісталася левина частка прибутку. Британський й австрійський вплив витісняв французький зі Стамбула. Лондонський кабінет підтримував Австрію в Італії й на Балканах. Лише на Далекому Сході у війні з Китаєм Англія й Франція діяли спільно, але й там між ними загострювалося колоніальне суперництво. Загострення англо-французьких і франко-австрійських протиріч після Східної війни 1853-1856 рр. штовхало Наполеона III до зближення з Росією. Загальне прагнення протидіяти росту британської переваги на морі й у колоніях і послабити

Австрію створювало ґрунт для здійснення у відомих рамках франко-російського співробітництва. Бажаючи послабити вплив Англії на Балканах, французький уряд підтримував Російську імперію в деяких близькосхідних справах. Замість цього Наполеон III розраховував одержати сприяння Олександра II в здійсненні своїх агресивних планів у Західній Європі [5, 96].

Зближення з наполеонівською Францією обіцяло російській дипломатії можливість, використавши англо-французьке суперництво в Європі, на Середземному морі й Близькому Сході, розбити антиросійську коаліцію, ізолювати Англію й домогтися за допомогою Наполеона III перегляду і скасування важких і принизливих для Росії статей Паризького трактату 1856 р. Близький Схід, на думку О.М. Горчакова, являв собою ґрунт, «на якому інтереси Франції й Росії можуть бути цілком погоджені».

На святкування коронації Олександра II в серпні 1856 р. Наполеон III послав одного із своїх самих довірених осіб - свого зведеного брата герцога Ш. де Морні, давнього прихильника зближення з Росією, одруженого на росіянці (князівні Трубецькій). Ш. де Морні повинен був потім залишитися в Санкт-Петербурзі послом Франції. В обох російських столицях йому був зроблений блискучий прийом [4, 26-28].

Російським послом у Париж був призначений граф П.Д. Кисельов. Він мав великий вплив при дворі, і його призначення послом у Францію свідчило про значення, яке надавалося в Санкт-Петербурзі цьому важливому

дипломатичному посту. Прийом, зроблений П.Д. Кисельову у французькій столиці, теж був вище усіляких похвал.

Ш. де Морні в бесідах з Олександром II й князем О.М. Горчаковим кожного разу підкреслював про користь франко-російського зближення й навіть союзу. У листах міністрові закордонних справ Франції Ф.О. Валуєвському він підкреслював вигоди співробітництва з Росією, «Росія, - писав Ш. де Морні, - єдина держава, яка погодиться на будь-яке збільшення території Франції. Я вже одержав запевняння в цьому» [16, 250].

Візит брата Олександра II - великого князя Костянтина Миколайовича, у Францію в травні 1857 р. був ознакою подальшого поліпшення відносин між обома державами й розглядався європейською пресою як підготовка побачення двох імператорів. У бесідах з Костянтином Миколайовичем Наполеон III говорив про своє бажання тісно зблизитися з Росією. Він не приховував своєї «повної неприязні» до Австрії, говорив про необхідність змінити положення в Туреччині й Італії, призивав не перешкоджати округленню Пруссії (втім, не пояснюючи це більш докладно) і запитав: «чи не бажає Росія приєднати до себе Галичину». Великий князь не виразив із цього приводу ніякої думки, а французький імператор явно намагався з'ясувати, як віднесеться Росія до можливого перекроювання карти Європи в інтересах Другої імперії й у що обійдеться сприяння Санкт-Петербурга у цьому питанні [16, 255].

У вересні 1857 р. у Штутгарті відбулася зустріч Наполеона III з Олександром II за участю їхніх міністрів закордонних справ. Офіційно обидва імператора були запрошені на свята з нагоди семидисятиріччя вюртембергського короля, який перебував у родинних відносинах з обома дворами. Але вся Європа розуміла, що щире бажання побачення було не в цьому. У дійсності Наполеон III й Олександр II обговорювали можливості погоджених дій в Італії й на Балканському півострові. Однак Наполеон III з самого початку виразив бажання не підписувати ніяких письмових актів [26, 113].

Французького імператора цікавили насамперед італійські справи. Він запитав царя, яку позицію займе Росія, якщо Франція буде воювати в Італії. Олександр II відповів, що не збирається підтримувати австрійське панування в Італії. Замість цього він бажав одержати від Наполеона III обіцянку підтримати Росію в питанні про перегляд Паризького миру 1856 р. І цар і О.М. Горчаков говорили про це з Наполеоном III, який давав туманні обіцянки сприяти царському уряду в цьому питанні й в інших близькосхідних справах. Подальші бесіди протікали ще менш гладко. Ідучи

на зближення з Росією з метою знайти в ній підтримку своїм агресивним планам в Італії, Наполеон III не хотів відмовитися від підтримки польських емігрантів, маючи на увазі надалі відторгнення Польщі від Росії й перетворення її в слабку, залежну від Франції державу. Він сказав Олександрю II, що є питання, стосовно якого у Росії та Франції існують розбіжності у поглядах. Це - Польща. Де він, французький імператор, має зобов'язання перед «суспільною думкою» і не може від них «відректися». Олександр II був розгніваний. Всі газети оголосили його слова: «Зі мною насмілилися заговорити про Польщу!». Цей епізод послабив враження від побачення обох монархів, але не позбавив його значення [26, 115].

Результатом переговорів у Штутгарті можна вважати взаємне з'ясування точок зору обох сторін на італійські й балканські справи й усну домовленість про погодженість дій в цих питаннях. О.М. Горчаков у своїй доповіді резюмував результати цієї зустрічі у такий спосіб: «У всіх питаннях європейської важливості обидва монарха будуть попередньо домовлятися між собою», і ні Росія, ні Франція «не приймуть участі в коаліції, спрямованої проти однієї з них». Вони «будуть діяти узгоджено на Сході й домовлятися між собою у випадку, якщо відбудеться розпад Туреччини». Посланникам і консулам обох держав в Османській імперії «буде запропоновано із сьогоднішнього дня також діяти заодно», і французькі консули одержать наказ «утриматися від усякої релігійної пропаганди» на користь католицької церкви» [29, 431].

Царський уряд розглядав штутгартське побачення як крок до зміцнення політичного положення Росії в Європі. П.Д. Кисельов писав О.М. Горчакову: «Ми вийшли з ізоляції». Ця зустріч поклала початок погодженій політиці Росії й Франції в італійських і балканських справах в 1857-1862 рр. Але Наполеон III не дав згоди на перегляд Паризького миру 1856 р.

Розпочалися секретні переговори, які велися по неофіційним дипломатичним каналам. У Санкт-Петербург прибув капітан флоту барон де ля Ронсьєр ле Нури з листами від Наполеона III Олександрю II. Суть

пропозицій зводилася до наступного: у момент австро-французького зіткнення Росія зосереджує на границі з Габсбурзькою державою корпус приблизно в 150 тис. чоловік. У випадку вступу самодержавства у війну йому обіцяли Галичину. Росія дає згоду на приєднання до Франції Савойї й Ніцци й на утворення держави Верхня Італія з населенням приблизно в 10 млн. чоловік, а також на отримання Угорщиною незалежності. Наполеон III, також, обіцяв при встановленні миру підтримати зміну умов Паризького трактату 1856 р., «якщо представиться випадок» [14].

О.М. Горчаков у відповідь запропонував, щоб Франція вже зараз відмовилася від гарантії принизливих умов Паризької конвенції 1856 р., іншими словами, порушила його. Паризький кабінет відмовив зробити таку поступку.

Але, все ж таки, співробітництво з Францією було запорукою збереження позицій на Балканах, самостійно боротися проти Великобританії, Австрії й Порту не представлялося можливим. За словами О.М. Горчакова, «крім інтересів, існують ще й страсті, які політика повинна враховувати» [15], громадськість була готова помститися Австрії хоча б французькою зброєю.

У результаті цих переговорів був складений документ, підписаний у Парижі 3 (15) березня 1859 р. [16] В історію він увійшов під явно незаслуженою назвою союзного договору, хоча насправді лише фіксував позицію Росії на випадок австро-французької війни. Санкт-Петербург обіцяв дотримуватися доброзичливого нейтралітету, не перешкоджати поширенню

влади Савойського будинку, але «при дотриманні прав монархів, які не приймуть участі у війні», що сильно звужувало можливості розширення П'ємонту. О.М. Горчаков подбав про те, щоб конфлікт не вийшов за рамки локального. Але і його надія на те, що Паризький мир 1856 р. вдасться поховати за допомогою Бонапарта, не збулася: у другій статті договору говорилося про «зміну існуючих договорів (ймовірно Віденського 1815 р. й Паризького 1856 р.), чого необхідно домагатися в інтересах обох держав під

час встановлення миру» [17]. Таким чином, Франція, за цим договором, не мала ніяких чітких зобов'язань перед Росією.

Але для російської дипломатії така позиція Паризького кабінету виглядала більш привабливішою ніж вороже налаштована позиція Форін офісу. Також, перед російськими послами було поставлено завдання лавіювати на протиріччях між західними державами у Східному питанні [1, 203].

Загроза війни з Наполеоном III в Італії спонукала віденський двір до спроби відродити зближення з Росією й навіть запропонувати їй угоду по справах Сходу на основі «консервативної солідарності». Австрійський дипломат граф Кароль привіз у Санкт-Петербург лист імператора Франца Йосипа II Олександру II із закликом виявити великодушність і забути про поводження Австрії під час Кримської війни. За словами фрейліни А.Ф. Тютчевої, при дворі розійшлася слухи про те, що цар був розгніваний і нібито відповів, що як людина він міг би забути образи, але як государ - ніколи [29, 432].

У середині травня 1859 р. австрійський уряд направив у Варшаву, де в цей час протягом декількох днів перебував Олександр II, барона Вернера для нових пояснень про можливості згоди з Росією. Князь О.М. Горчаков висловив позицію царського уряду вказуючи на те, що Австрія повинна стати ініціатором перегляду Паризького миру 1856 р. Спроба австрійського посланника в Паріжі завести про це розмову з французьким урядом ні до чого не привела, а в

Лондоні лорд Дж. Рассел заявив, що Англія відповість «рішучим опором навіть ціною самих великих жертв».

Наполеон III, діючи в союзі з королем П'ємонт-Віктором-Еммануїлом II, а точніше з його міністром К.Б. Кавуром, швидко спровокував зіткнення з Габсбурзькою державою (квітень-липень 1859 р.). Після вирішальної битви під Сольферино, що увінчалася перемогою союзників, він, діючи без відома італійців, уклав з ворогом перемир'я: Росія в підтримці відмовила, Пруссія

почала зосереджувати свої війська на Рейні; в обстановці, що склалася, Наполеон прагнув уникнути європейської війни.

У результаті мирного врегулювання імператор Франц-Йосиф відмовився на користь П'ємонту від Ломбардії. Італії довелося сплатити важку ціну, передавши Франції дві провінції, Ніццу і Савойю.

Як бачимо, в 1859 р. спроби знайти шлях до перегляду Паризького договору 1856 р. і скасуванню нейтралізації Чорного моря не увінчалися успіхом [5, 165].

О.М. Горчаков зосередив свою увагу на балканських, або, як тоді виражалися, східних справах, які, на його думку, за своїм значенням перевершували всі інші, разом узяті, і тут співробітництво із Францією приносило певні плоди.

Втративши права на заступництво над християнами, підданими султана, російській дипломатії належало знайти інші шляхи збереження свого впливу в регіоні.

Ослаблена в Кримській війні, Росія не була зацікавлена в порушенні Східного питання і бажала підтримки статус-кво на Балканах. Вона побоювалася загального повстання там і розпаду Османської імперії. «Для Росії було б у тисячу разів вигідніше відстрочити день відкриття турецької спадщини й не зачіпати східного питання, поки перевага на стороні західних держав», - писав П.Д. Кисельов. Цю думку не раз висловлював й О.М. Горчаков. Стосовно можливого розпаду Османської імперії, він писав у 1862 р.: «Наші інтереси зобов'язують не прискорювати її кінець». Цю думку він повторював

протягом періоду від Паризького миру 1856 р. до Франкфуртського - 1871 р. У великому листі до російського посланника в Стамбулі графа М.П. Ігнатьєва О.М. Горчаков писав, що «раптовий вибух у Східному питанні був би тепер проти наших істотних інтересів» і що різке загострення обстановки на Балканах могло відбутися «лише на шкоду Росії». «Я резюмував би нашу теперішню політику, - продовжував він, - у наступних деяких словах: треба

підтримувати статус-кво на Сході, тому що в цей момент воно може бути порушено лише на шкоду нам, тому що ми не в змозі ще витягти із цього порушення вигоди, на які маємо право; але треба й не втратити симпатій і довіри християнського населення, що перебуває під владою султана, - цей останній принцип залишається наріжним каменем нашої східної політики, хоча в його застосуванні ми повинні так розміряти свою підтримку, щоб вона була діючої й не зверталася б на шкоду нашим одновірцям, тому що підбурювання без матеріальної підтримки можуть лише загострити їхнє положення й опустити нас у їхніх очах» [10, 16-17].

Російський уряд не переставав підтримувати визвольну боротьбу народів Балканського півострова проти османського гніту, надавав їм матеріальну допомогу та сприяв розширенню їхньої автономії. У роки франко-російського зближення (1856-1862 рр.) Росія діяла на користь балканських народів разом із Францією. Наполеону III, як уже зазначалося, була необхідна підтримка Росії під час війни в Італії 1859 р., а потім - у питанні одержання від Сардинії Савойї й Ніцци. Тому він був готовий допустити відновлення престижу Росії на Балканах на противагу Англії, яка занадто посилила свій вплив там після Східної війни [37, 140-141].

Франко-російське співробітництво на рубежі 50-60-х рр. XIX ст. виявилось у зв'язку з підйомом національно-визвольного руху балканських народів у Чорногорії, Герцеговині, Дунайських князівствах і Сербії.

Дії османських військ проти Чорногорії в 1858 р. й 1862 р. сприяли тому, що положення на Балканах зайняло важливе місце в російсько-французьких переговорах того часу.

Франко-російське співробітництво тривало (аж до польського повстання 1863 р.) головним чином у зв'язку з об'єднанням в 1859 р. Дунайських князівств і трагічних подій у Сербії в 1862 р. [35, 164].

Нового стимулу отримала політика Російської імперії по підтримці православної церкви та християнських народів на Балканах. Покращенню позицій Росії у цьому напрямі сприяв проголошений 18 лютого 1856 р. хатт-і

хумаюн, який був нав'язаний Великобританією та Францією Османській імперії. Цей документ підтверджував зобов'язання Гюльханейського акту 1839 р. про захист особистості, власності та честі підданих султана не звертаючи увагу на їх етно-релігійну приналежність. У ньому проголошувалися рівні права мусульман і християн у занятті адміністративних й офіцерських посад, скасування системи відкупів, у край обтяжливий для всього населення, та проведення заходів, що сприяють розвитку промисловості й торгівлі [18].

Деякі дослідники вважають, що прийняття цього акту позбавило російську делегацію можливості виступити на Паризькій мирній конференції 1856 р. з програмою автономізації балканських народів, оскільки сам султан «зверху» почав впроваджувати усі необхідні реформи.

Але, неможна не погодитися з тим фактом, що Санкт-Петербургу вдалося активізувати свою політику на Балканах та Сході, враховуючи порушення турецькою владою цього фірману, оскільки його положення суперечили Корану. Консулам на Балканах пропонувалося «на правовій базі хатті-хумаюна» домагатися отримання християнами прописаних у ньому прав, «діючи, однак, з обережністю, щоб не спровокувати передчасних хвилювань» [20].

Прийняття цього акту призвело до активізації боротьби балканських народів за незалежність, які вбачали в Російській імперії захисницю своїх інтересів [1, 209].

Реформи, як вже зазначалося, декларували рівноправність християн і мусульман, але ця рівноправність залишалася на папері. Реальне життя показувало, що Порта прагнула зберегти імперію й колишню владу над скореними народами й жорстоко придушували всякий прояв їхньої визвольної боротьби. Тому в роки реформ цього періоду відбулися значні антитурецькі виступи [35, 165].

Після Паризького миру російський кабінет не раз висловлював свій погляд на бажані реформи в Османській імперії, особливо коли в 1860 р. знову

почались хвилювання в Боснії й Герцеговині та в Болгарії. О.М. Горчаков вів переписку по цьому питанню з французьким й іншими урядами. У депеші послу в Парижі графові П.Д. Кисельову від 12 травня 1860 р. він писав, що всі великі держави повинні бути зацікавлені у відтягненні неминучої «загальної кризи» на Сході, і підкреслював інтерес Росії насамперед до умов життя християнського населення в османських володіннях. Депеша підкреслювала, що держави зобов'язані бути зацікавленими в тім, як проводяться в життя реформи, намічені в хатті-хумаюні 1856 р., і нагадував, що султан під час переговорів при підписанні Паризького миру 1856 р. зобов'язався офіційно довести цей акт до відома великих держав, що перетворювало його у свого рода міжнародне зобов'язання Порти [31, 113].

У зв'язку з цим О.М. Горчаков відзначав, що держави, що підписали мирний договір 1856 р., вправі наполягати на реалізації обіцяних реформ, що російський кабінет уже звертався із цього приводу до інших урядів.

Паризький кабінет вважав, що пункти хатті-хумаюна про віротерпимість відносно християнської релігії виконуються більш-менш задовільно, і вважав потрібним домовлятися насамперед про заходи щодо створення адміністрації, шкіл і судів, загальних для мусульман і християнських народностей Османської імперії, розширення діяльності трибуналів по торговельних справах, проведення нового торговельного кодексу, забезпечення недоторканності майна іноземців, права їх купувати й продавати землі й іншу власність, створення кредитних установ, про реформу оподаткування, скасування внутрішніх митниць, будівництві залізних й інших доріг, експлуатації шахт і лісів за допомогою приватного капіталу, тобто про міри, здатні полегшити проникнення в Османську імперію іноземної торгівлі й капіталу, а також

створення й зміцнення однакової адміністративної влади для змішаного населення, незважаючи на дискримінацію християн і фактичне панування мусульман над християнами.

Подібна була й позиція Австрії. Зауваження австрійського дипломата

А. Прокеш-Остена на записку французького кабінету схвалювали наміри Порту сприяти «злиттю рас» в Османській імперії за допомогою залучення християн на військову службу й на адміністративні посади, а також заходи щодо розвитку освіти в основному серед мусульман, організації вилайетов, межі яких не відповідали етнічним кордонам. А. Прокеш-Остен позитивно розцінював створення змішаних судів, але визнавав, що показанням християн у них не надається ніякого значення. Він висловлювався за вдосконалення судів по справах торгівлі в приморських містах, упорядкування збору податків, поліпшення шляхів сполучення, удосконалення регламентів по використанню шахт і лісів і ратував за поліпшення фінансового становища імперії, радив уживати іноземні позики на укріплення армії [31, 114-116].

Як бачимо, у центрі цих міркувань стояло зовсім не поліпшення участи християн, а внутрішня консолідація, централізація й уніфікація управління, тобто зміцнення Османської імперії за допомогою фінансів, торгівлі із західними державами, що було досить близько до французької точки зору.

У своїй відповіді на програму, представлену французьким кабінетом, О.М. Горчаков відзначав, що майже всі положення хатті-хумаюна 1856 р. не тільки залишилися на папері, але й взагалі не могли бути здійснені таким чином, щоб це задовольнило життєві потреби християнського населення й забезпечило «загальний спокій». У записці російського Міністерства закордонних справ критикувалася французька точка зору й підкреслювалося, що «спільний протекторат» великих держав стосується тільки долі християн, а із цього погляду міркування про «велику цінність» хатті-хумаюна не мають ніякого практичного значення. За словами записки, тривожні події на Криті, в Зпрі й Фессалії, убивства в Боснії й Герцеговині свідчили про постійне джерело смуту: адже Коран допускає тільки панування мусульман над

християнським населенням, і тому всі обіцянки таких султанських актів, як хатті-шериф 1839 р. і хатті-хумаюн 1856 р. назавжди залишаються порожнім звуком [2, 35].

У записці Санкт-Петербурзького кабінету підкреслювалося, що

фактично християни не вступають на османську військову службу, майже не мають доступу на пости офіцерів і чиновників, не допускаються в середні навчальні заклади, не говорячи вже про вищу освіту, яка для них просто не існує; у змішаних судах не дотримується гласність і рівність правосуддя; життя, майно й честь християн завжди залишаються під загрозою; обмеження катувань і тілесних покарань не проводяться в життя. Таким чином, викладена записка заперечувала всяку практичну можливість успішного створення загальних судів, навчальних закладів, війська й адміністрації для християнського населення [2, 37].

О.М. Горчаков був упевнений у провалі затіяних західними державами реформ: «Оттоманська імперія зараз більш слабка та більше поневолена, чим коли-небудь. Реформи, які повинні вивести її на рівень європейської цивілізації, неохоче надані й прийняті з відразою як турками, так і райей, можуть лише додати нові елементи розвалу до тих, що вже розморюють імперію» [21].

Перший пролом у Кримській системі пробили румуни в процесі об'єднання Дунайських князівств. Царський уряд скористався можливістю посіяти зерно розбрату в середовищі ворожої коаліції.

Паризький мирний договір 1856 р. залишив Дунайські князівства Молдавію й Валахію під сюзеренітетом Порти, Російський протекторат над ними замінювався «колективним заступництвом» держав, що підписали Паризький мир 1856 р. Опираючись на підтримку Франції, Росія ще в 1856 р. порушила питання про долю князівств, окупованих Австрією з часу Кримської війни. У листопаді 1856 р. обидві держави домоглися виводу австрійських військ з князівств.

Питання про подальшу долю Молдавії й Валахії одержало особливу гостроту внаслідок підйому там національно-об'єднавчого руху. Цей рух брав силу в підтримці народу, але керівна роль у ньому належала обуржуазивши частині поміщиків-бояр. Ватажки «уніоністів» - прихильники об'єднання обох князівств у єдину державу - боялися народного повстання.

Вони шукали підтримку головним чином у наполеонівської Франції, яка сподівалася надалі перетворити нову румунську державу в оплот свого впливу на Ватиканському півострові. Затятими супротивниками об'єднання князівств і розширення їхньої автономії були Порта, Англія та Австрія.

Султан, як і слід було сподіватися, призначив намісниками у Яси й Бухарест лояльно настроєних до нього людей з метою фальсифікувати вибори в надзвичайні збори, покликані виразити побажання жителів, і домогтися обрання сепаратистськи настроєних диванів. Особливу увагу Висока Порта й Австрія звернули на Молдавію: тут у прихильників роздільного існування князівств позиції були сильніші, тому що багато людей боялися, що унія обернеться приєднанням Молдавії до більш сильної сусідки.

Великі бояри побоювалися бути відсунутими на другий план у новій державі, чимало купців й ясських городян думали, що з перенесенням столиці в Бухарест їхнє місто занепаде. Розпочався тиск на прихильників унії, яких виганяли з державного апарата й судової системи [24]. У таких умовах вожді об'єднання вирішили бойкотувати вибори й звернулися із протестом до держав, їхній голос був почутий. Посли Франції, Росії, Пруссії й Сардинії в Стамбулі зажадали визнати вибори недійсними й розпустити маріонеткові молдавські збори. їхні колеги з Великобританії, Австрії й Порту виступили проти.

4 серпня 1857 р. французький посол Е. Тувенель за узгодженням зі своїми трьома колегами у вітійоватій ноті оголосив про розрив дипломатичних відносин з Османською імперією. Вранці наступного дня відбулася демонстраційна церемонія: у присутності персоналу посольства й команди посильного корабля «Аяччо» з резиденції був спущений прапор. Е. Тувенель переселився на борт корабля. У той же день без зайвого шуму зажадали свої паспорти російський, італійський і прусський послы [26].

Але через деякий час Е. Тувенель покинув тісну каюту корабля й повернувся в комфортабельну обстановку посольського будинку. Французи в

своїй запальності перейшли межу, припустиму в розбіжностях з Великобританією. П.Д. Кисельов попереджав: ненадійне фінансове становище країни, стан банків і бюджету країни змушують Наполеона III вище всього цінувати співробітництво з Англією. Він поспішив загладити недорозуміння, скориставшись запрошенням королеви Вікторії нанести їй візит.

Побачення відбулося в замку містечка Осборн на острові Уайт, її улюбленому місці відпочинку влітку, 7 й 8 серпня 1857 р. Сама Вікторія й принц Альберт вийшли зі сцени після перших же бесід протокольного характеру. Переговори велися із прем'єром віконтом Г. Пальмерстоном і главою Форін офісу графом Д. Кларендоном і закінчилися формально компромісом, а на ділі - капітуляцією Наполеона III. Він відмовився від плану державотворення, задовольнившись утворенням роз'єднаних князівств із деякими однаковими для обох країн органами управління. Д. Кларендон резюмував результат зустрічі коротко: побачивши, що імператор стурбований насамперед своїм престижем, вони з Г. Пальмерстоном пожертвували формою заради змісту й дали згоду на скасування нещасливих молдавських виборів.

У травні 1858 р. у Парижі відкрилася конференція послів шести держав для обговорення питання про князівства. Французький міністр закордонних справ Ф.О. Валевській у принципі висловився за їхнє об'єднання. П.Д. Кисельов енергійно відстоював автономію князівств і разом з Ф.О. Валевским відкинув домагання Порту на право вводити в них свої війська. Права князівств (тобто автономія) були підтверджені [46, 333].

Підйом народного руху за обрання одного князя для Молдавії й Валахії в 1859 р. прискорив хід подій. Під напором прихильників об'єднання - близько 10 тис. чоловік, що оточили будинок дивана в Ясах (де вирішувалося питання про обрання князя), був обраний ставленик уніоністів - полковник Олександр Куза. У Бухаресті двадцятитисячна юрба ремісників, дрібних крамарів та селян теж оточила приміщення дивана. Народ увірвався в зал

засідань. У результаті

О. Куза був обраний й у Валахи. Європейські держави не очікували цього. Туреччина погрожувала послати в князівства свої війська й сподівалася здійснити цю інтервенцію за підтримкою Англії та Австрії.

У Санкт-Петербурзі розуміли, що об'єднання князівств під владою О. Кузи було ударом по турецькому впливу на Балканах й, що особливо важливо, підривало основи Паризького миру 1856 р. Крім того, О.М. Горчаков і Олександр II вважали, що обрання О. Кузи попередило «народні хвилювання» й «безлад». Росія визнала О. Кузу правителем обох князівств. Порті було зроблено попередження: посол у Лондоні Ф.І. Бруннов заявив, що Росія не допустить, щоб хоч один турецький солдат вступив на землю князівств, а в Бессарабії зосередилася російська армія кількістю близько 80 тис. чоловік [53, 38].

У лютому 1859 р. Паризька конференція зібралася знову, щоб обговорити руминське питання. Османський представник звинуватив уніоністів у революційній діяльності. [31] Він пропонував повернутися до сепаратизму.

Розпочата у квітні 1859 р. австро-французька війна перервала засідання. За стіл переговорів австрійці повернулися переможними, ідея турецького вторгнення відпала сама собою. У вересні 1859 р. Висока Порта прийняла рекомендації партнерів: затвердити обрання О. Кузи окремими фірманами для Молдавії й Валахії із зобов'язанням надалі не відхилятися від конвенції 1858 р. Іншими словами, допускалася особиста унія князівств під його скіпетром і тільки на час його життя.

Таким чином, об'єднання Молдавії й Валахії відбулося за підтримкою Росії й Франції. Порта, Англія й Австрія змушені були визнати факти, які вже відбулися. Але вирішальний вплив на уряд О. Кузи мала наполеонівська Франція.

Співробітництво Санкт-Петербурга з Парижем розвивалося і на інших балканських територіях.

Увагу привертали насамперед відважні чорногорці, які століттями відстоювали свою самостійність. У 1857 р. вони прийшли на допомогу боснійцям і герцеговинцям, що подняли повстання у зв'язку з непомірним тягарем податків. У квітні 1858 р. чорногорське військо й повстанці розгромили під Граховом османських карателів. Вмішалися Росія й Франція, які змусили Порту припинити воєнні дії. О.М. Горчаков настояв на проведенні демонстрації двох флотів біля Адріатичного узбережжя (травень-липень 1858 р.). Вдалося домогтися сприятливого для Чорногорії розмежування, вона одержала вихід до Адріатики [35]. Деяке послаблення режиму відчули на собі боснійці та герцеговинці.

Умиротворення тривало недовго. 1859 р. видався посушливим і неврожайним, насувався голод, спроби турків ліквідувати місцеве самоврядування в Герцеговині, знову підняли народ на боротьбу. Лунали вимоги приєднати Герцеговину до Чорногорії.

У квітні 1861 р. Європейські держави дістали згоду Порти на утворення міжнародної комісії з Герцеговини. Але на вимогу головнокомандуючого Омера-паші відновити турецьку владу герцеговинці відповіли новим повстанням і вимогою приєднати їх до Чорногорії. І знову сусіди прийшли їм на допомогу. Явна нерівність сил і розбрати в антиосманському таборі зробили свою справу. Підсумок був важким й одночасно вражаючим, чорногорці втратили 2 тис. чоловік убитими й безліч пораненими, турки - близько 22 тис. [38] Місцевість, де велися воєнні дії, піддалася спустошенню. Рух солідарності охопив Далмацію, Хорватію, Воєводіну, Сербію, Болгарію, з австрійських володінь прибуло 3 тис. добровольців, щоб боротися проти Порти.

Санкт-Петербурзький уряд надавав особливого значення підйому національно-визвольного руху в Сербії. Росія здавна розглядала Сербське князівство як основну опору свого впливу на Балканах. Сербія усе ще находилася під османським ярмом, хоча формально користувалася внутрішньою автономією. Османські війська займали цитадель у Белграді й

п'ять інших фортець на території Сербії. Османи жили в Сербії й поза фортецями і не підкорялися сербській юрисдикції, що було приводом до частих зіткнень [53, 40].

Коли сербський уряд почав збільшувати армію й князівську владу було визнано спадковою, Порта за підтримкою Англії й Австрії вимагала скасування цих мір. Росія ж і Франція висловилися за Сербію. О.М. Горчаков заявив, що «спадковість князів» - «право Сербії, здавна визнане й ніким не скасоване». О.М. Горчаков писав у доповіді Олександрові II, що Росія «буде підтримувати всі ті заходи, які можуть забезпечити силу й стійкість Сербії».

В 1861-1862 рр. положення в Сербії загострилося. Сербський князь Михайло Обренович і голова його уряду й міністр закордонних справ І. Гарашанін мріяли стати на чолі визвольного руху на Балканах і бачили головною опорою своєї політики в цей час Росію та Францію. У Сербії створювалося народне військо, що викликало невдоволення Порти. На посаду військового міністра Сербії був запрошений французький майор Х. Монден [52, 66].

5 червня 1862 р. під час похорону вбитих у черговій сутичці сербів османи, підбурювані англійським генеральним консулом Лонгвортом, двічі провели артилерійський обстріл Белграду. Були жертви, зруйновано кілька сотень будинків. У відповідь на це 12 тис. сербів осадили фортецю і побудували барикади. Військові сили Сербії були дуже слабкі й османські війська могли розгромити тих, хто осадив фортецю. Але Порта не зважилася на це й під тиском Росії та Франції змушена була погодитися на врегулювання конфлікту на конференції гарантів, що підписали Паризький мир 1856 р. [23, 72].

Конференція відкрилася 11 (23) липня 1862 р. у Канлиджі - літній резиденції великого візира - у передмісті Стамбула. За три дні до її відкриття між Росією та Францією з ініціативи царського уряду в Парижі була підписана угода по сербському питанню. Обидві держави домовилися твердо наполягати на зритті зовнішніх укріплень белградської фортеці, ліквідації в

місті всіх турецьких військових постів, а також всіх турецьких фортів на сербській території та підпорядкуванні всіх турків, що проживають на території Сербії, сербській юрисдикції й визнанні за Сербією права збільшувати свої військові

сили в тій мірі, у який це буде необхідно «для підтримки порядку й безпеки в Сербії». Готуючи цю угоду, О.М. Горчаков висловив побажання порушити питання про надання Сербії «повної незалежності» і повного знищення османської фортеці в Белграді. Однак в угоду ці пункти включені не були. Але й без того, російська дипломатія зустріла сильну протидію з боку Англії. Британський посол у Санки-Петербурзі говорив О.М. Горчакову, що в белградській справі напад зробили серби й Росія робить заступництво «зłodіям і розбійникам» [52, 68].

На конференції франко-російські пропозиції зустріли протидію Порту, Англії й Австрії. Однак після довгих дискусій 27 серпня (8 вересня) 1862 р. у результаті компромісу у французькому посольстві в Стамбулі був підписаний остаточний текст протоколу. Відповідно до протоколу турецьке огороження навколо Белградської фортеці підлягало зносу. Дві фортеці (з шести) на сербській території ліквідувалися (Сокіл й Ужице). Важливо сказати, що спроби османських дипломатів домогтися обмеження збройних сил Сербії 12 тис. чоловік не увінчалися успіхом, завдяки рішучому запереченню Росії й Франції.

Сербський уряд не був задоволений досягнутими результатами. Белградська цитадель і три інші фортеці зберігалися на території Сербії. Турецькі гармати як і раніше продовжували загрожувати Белграду зі стін фортеці, хоча в статті 4-й протоколу врочисто заявлялося, що «Порта не потерпить ніколи, щоб навмисно було нанесене руйнування цьому багатому й населеному місту» [10, 22-24].

Росія прагнула зміцнити військові сили Сербії: в 1862 р. у Санкт-Петербурзі їй обіцяли позику в 300 тис. австрійських дукатів і надали 39 200 рушниць й 3 тис. шабель. Наприкінці 1862 р. близько 400 возів зі зброєю з

Російської імперії проходили через Румунію, що викликало протести з боку Англії й Австрії, а також Порту, але зрештою османський уряд змушений був задовольнитися поясненнями, що перевезена зброя була б навіть недостатньою для оборони самої Сербії.

Погоджені дії Росії й Франції при виробленні Канлиджського протоколу були останнім актом російсько-французького співробітництва в балканських справах, коли відносини обох країн різко загострилися через польське повстання 1863 р. До обговорення із Францією питання про перегляд Паризького миру 1856 р. справа так і не дійшла [12, 206].

Причиною для початку повстання став примусовий набір рекрутів в армію. 10 (22) січня 1863 р. Центральний національний комітет призвав до повстання. Його маніфест був звернений до народів «Польщі, Литви й Руси», тобто із самого початку у повстанців були наміри відновлення Речі Посполитої у кордонах (з Росією) 1772 р. із входженням у неї частини українських і білоруських земель. Другим уразливим місцем руху стала вкрай помірна аграрна програма, що не рятувала селян від малоземелля. Ударною силою повстання виступало шляхетство й доволі широкі маси міського населення.

В Берліні побоювалися поширення хвилювань на «своїх» поляків. Недавно призначений міністром-президентом О. Бісмарк ясно й чітко сформулював прусську точку зору: «Незалежність Польщі рівнозначна потужної французької армії на Віслі... Ми не могли б захищати Рейн, якби за плечима в себе мали Польщу» [49].

О. Бісмарк і король пруський Вільгельм I взяли рішучий курс на «великодушну» допомогу царському уряду. Великодушність полягала в тім, що 8 лютого (27 січня) 1863 р. О.М. Горчаков і присланий з Берліна генерал Г. Альфенслебен підписали в Санкт-Петербурзі конвенцію, по якій російським військам дозволялася переслідувати польських повстанців навіть на пруській території.

О. Бісмарк, до неприємного подиву О.М. Горчакова, обнародував

основний зміст конвенції. При цьому він зобразив справу так, начебто за конвенцією ховаються якісь секретні пункти. Слухи про можливості прусського вторгнення в Польщу схвилювали сент-джемський і тюільрійський кабінети. Наполеон III, а за ним і Англія, почали стверджувати, що Польща стала в силу самого факту Санкт-Петербурзької конвенції предметом міжнародно-правових

угод і дипломатичних переговорів двох держав: Росії й Пруссії. На цій підставі й посилаючись на віденські договори 1815 р., Наполеон III й Г. Пальмерстон заявили, що й вони бажають вступити з Олександром II в переговори з приводу Польщі.

Голова Форін офісу лорд Джон Рассел наставляв французів: «Не можна довше мовчати, не можна допустити, щоб Росія ще раз розтерзала Польщу». Офіційний Париж порахував, що конвенцію Г. Альвенслебена можна використати в антипруських цілях. Глава МЗС Франції Е. Друен де Льюїс став готувати підґрунтя для виступу трьох держав у Берліні із протестом проти конвенції, зрозуміло, в ім'я збереження миру. Але О. Бісмарк почав дискримінувати конвенцію Г. Альвенслебена. З іншої сторони теж саме робив О.М. Горчаков. По взаємній згоді сторін пункт про можливість переходу кордонів для подальшого переслідування революціонерів був з неї вилучений, і вона перетворилася в простий папірець.

Але, не зважаючи на це, 2 березня Дж. Рассел звернувся в Санкт-Петербург із грізною нотою, вимагаючи проведення в Польщі амністії й повернення їй прав, дарованих Олександром I нібито у виконання рішень Віденського конгресу. Лорд Джон Рассел звернувся в Париж за підтримкою, поставивши Наполеона III в скрутне положення, відмовчуватися далі той не міг, враховуючи настрої, що панували тоді в країні. «Французька громадськість ніколи не простила б своєму імператорові, якби «підступний Альбїон» перехопив у нього лаври «захисника» Польщі» [53].

17 квітня англійський і французький послы представили О.М.

Горчакову свої ноти. Через два дні, 19 квітня, російському віце-канцлеру була вручена й австрійська нота [12, 208].

Англія зайняла найжорстокішу позицію. Лорд Дж. Рассел був упевнений у тім, що Росія в 1863 р. не в змозі вести нову війну проти Англії й Франції, вирішив діяти на неї прямими погрозами. Виходячи з помилкової тези, начебто Олександр I у 1815 р. зобов'язався перед Віденським конгресом дати Польщі конституцію, Дж. Рассел розвив у своїй ноті ту думку, що Росія, не даючи

Польщі політичної самостійності, виключає себе зі спілкування із цивілізованим світом.

Французька нота у більш ввічливих тонах, чим англійська, указувала на загальноєвропейське значення польського питання й пропонувала перенести його на новий європейський конгрес. Австрійська нота обмежувалася міркуваннями про занепокоєння, що вносить невирішене польське питання в життя Габсбурзької монархії, а також самої Росії й Пруссії [54, 30].

Ноти були відхилені царським урядом, але на Великдень О.М. Горчаков умовив імператора видати маніфест про амністії; на цю останню акцію «партії миру» у російських вищих сферах повстанці не відреагували, і цар порахував свої «милості» вичерпаними. У Литву був призначений жорстокий каратель М.Н. Мурав'єв, у Польщу на зміну «м'якому» Костянтину Миколайовичу прибув Ф.Ф. Берг. О.М. Горчакову довелося займатися неприємною справою дипломатичного прикриття розправ. Повстання він приписав «постійним підбурюванням космополітичної революції» і виражав згоду на «дружній обмін думками» щодо умиротворення Польщі [54]. Віце-канцлер звів справу до нескінченної паперової тяганини.

Повстанці сприйняли протест європейських держав як серйозний крок у їхню підтримку. Жонд народовий у травні підтвердив, що прагне відторгнути від Російської імперії литовські, білоруські й українські землі, які колись входили в Річ Посполиту.

Французький посол у Санкт-Петербурзі герцог Н. Монтебелло й англійський посол лорд Ф. Непір уважно спостерігали за всім, що відбувалося в Росії. Вони наполегливо доносили в Париж і Лондон про те, що Росія ні в якому випадку не поступиться без збройної боротьби. Якщо Англія й Франція, писали вони, не збираються воювати, тоді найкраще відмовитися від тиску на Росію.

Хоча Наполеон III й не бажав воювати в той момент (він був досить зайнятий тільки що початою війною в Мексиці), він не прислухався до застереження свого посла. На енергійну протидію Росії його підбивали з Англії як Г. Пальмерстон так і Дж. Рассел. Обоє лорда ще менше, ніж Наполеон III,

хотіли в той момент воювати з Росією. У першу чергу їх у цей час турбував хід війни в Америці. Але, підбурюючи французького імператора на Олександра II, вони на час виводили з ладу двох своїх небезпечних суперників й остаточно руйнували франко-російський союз, який встановився наприкінці 50-х рр. XIX ст.

15(27) червня 1863 р. три послы вручили О.М. Горчакову нові ноти. Ці ноти були ще більш загрозливими, чим квітневі. Від Росії не тільки вимагали згоди на скликання конгресу великих держав для рішення польського питання; у вигляді попередніх мір цареві рекомендувалося: по-перше, проголосити в Польщі загальну амністію, не ставлячи її в залежність від закінчення збройного повстання; по-друге, скликати там представницькі збори; по-третє, дарувати Польщі місцеву автономію; по-четверте, забезпечити права католицької церкви; по-п'яте, ввести польську мову в урядові й навчальні заклади в Царстві Польському; по-шосте, видати нові правила про рекрутські набори, які задовольнили б поляків.

Цього разу коливань ні в О.М. Горчакова, ні в Олександра II не було. Погодитися з цими вимогами означало, на думку царя та його радників, визнати повну політичну поразку Російської імперії. О.М. Горчаков прийняв ноти й оголосив, що держави одержать від нього відповідь.

26 червня (8 липня) нарада під головуванням Олександра II схвалила текст складеної О.М. Горчаковим відповідної ноти з відмовою задовольнити пред'явлені вимоги: заколотники зазіхають на українські й білоруські землі, говорилося в ній, і вони повинні скласти зброю. О.М. Горчаков у сухій відповіді порадив високим державам займатися своїми справами, надавши польські справи цареві. Рух він уподібнював айсбергу, підводна частина якого приховувала експансіоністські наміри його лідерів: «Заколотники не вимагають ні амністії, ні автономії, ні більш-менш широкого представництва. Навіть безумовна незалежність Царства Польського була б для них не більш як щаблем для досягнення подальшої мети... їхніх устремлінь. Ціль їх - панування

над провінціями, у яких величезна більшість населення російське... словом, поширення меж Польщі до двох морів».

Англійський уряд і Наполеон III потрапили в скрутну ситуацію. Спочатку лордові Дж. Расселу й французькому імператорові здалося доцільним, щоб їхні представники спробували зробити ще й усні погрози О.М. Горчакову. Справа в тому, що англійський і французький уряди своїми виступами підштовхнули поляків на відмову від амністії й на продовження повстання, після чого посилювались жорстокі репресії царського уряду [43, 112].

Тоді Англія й Франція вирішили зробити нову спробу врятуватися від дипломатичної поразки. У нотах, переданих ними російському уряду 3 серпня, вони заявили, що вважають російський уряд єдиним винуватцем польського повстання. І що даремно Росія не бажає додержуватися порад західних держав: нехай вона винить саме себе за серйозні наслідки, якими загрожує повстання [67, 29].

Слідом за цією нотою лорд Дж. Рассел написав ще одну ноту, у якій прямо заявлялося, що Росія, яка порушила свої зобов'язання у відношенні Польщі, ніяких прав на подальше володіння нею не має. Інакше кажучи, перебування російських військ у Царстві Польському було відтоді в очах

англійського уряду беззаконним актом; він уже сам по собі виправдував би збройне втручання європейських держав у будь-який момент, який вони б вважали для цього зручним. Така нота була майже рівносильна оголошенню війни. У всякому разі вона робила неминучим розрив дипломатичних відносин між Англією й Росією.

Однак нота Дж. Рассела писалася не для російського царя, а для французького імператора. Наполеон III дізнався про зміст погрозової ноти, але до Олександра II їй дійти не довелося. Вона була, відправлена в Санкт-Петербург британському послові лордові Френсісу Непіру, але він і не подумав передавати її О.М. Горчакову, а повернув її лордові Расселу, рекомендуючи «переглянути» її зміст. Але це була заздалегідь спланована

акція. Лорд Рассел став чекати, що зробить Наполеон III. Однак Наполеон, незважаючи на нібито рішучі дії Англії відмовився йти на розрив з Росією.

Тому, 26 вересня 1863 р. лорд Рассел привселюдно заявив: «Ні зобов'язання, ні честь Англії, ні її інтереси - ніщо не змушує нас почати через Польщу війну з Росією» [69, 80].

Через місяць і вісім днів після цієї заяви Дж. Рассела Наполеон III зробив ще одну спробу дипломатичного втручання в польське питання. У нього з'явилася думка спокусити Олександра II можливістю одержати привід для перегляду й знищення принизливих статей Паризького миру 1856 р., що забороняла Росії тримати військовий флот на Чорному морі, яку можна було провести тільки на новому загальноєвропейському конгресі. А вже коли конгрес збереться, на ньому можна буде відкинути спроби Росії переглянути Паризький договір 1856 р., а замість цього поставити загальне питання про перегляд ненависних для династії Бонапартів умов Віденського трактату 1815 р., зажадати приєднання до Франції лівого берега Рейна, а заодно розглянути й польське питання. 4 листопада 1863 р. Наполеон III звернувся до європейських государів із запрошенням скликати конгрес.

Ця гра відразу ж натрапила на протидію, тому що була відмінно

розгадана й Г. Пальмерстоном і Дж. Расселом: вони зрозуміли, що конгрес грозить Англії, по-перше, появою нового російського флоту на Чорному морі й, по-друге, — що набагато важливіше й небезпечніше — новим зближенням Франції з Росією. Вирішено було відмовитися від участі в конгресі [72, 113].

Конгрес, звичайно, не відбувся б і по тій причині, що О.М. Горчаков, незважаючи ні на які звабні перспективи щодо скасування образливих статей Паризького трактату 1856 р., у жодному разі не бажав, щоб на конгресі піднімалося польське питання. Але О.М. Горчаков із властивої йому витримкою, довідавшись, як затурбувався Г. Пальмерстон, вирішив трохи зачекати зі своєю відмовою. Його розрахунок виявився зовсім правильним: першою за часом відмову на свою пропозицію Наполеон III одержав не з Санкт-Петербурга, а з Лондона, що й було потрібно О.М. Горчакову.

Розрахунок О.М. Горчакова на нестриманість і нетерплячість Г. Пальмерстона дійсно виправдалася. Так справа закінчилася дипломатичною перемогою Росії.

Повстання було жорстоко подавлене М.Н. Муравьєвим і Ф.Ф. Бергом. У Сибір потягнулися ешелони з тисячами засланих.

О.М. Горчаков професійно зіграв свою роль у дипломатичному оформленні придушення повстання. Але його особисті позиції похитнулися: французький союз був розбитий, орієнтуватися, з його погляду, стало ні на кого. Стороною, яка програла, став Наполеон III, закінчилося десятиліття його першості серед монархів Європи. За словами Н. Монтебелло, французького посла в Санкт-Петербурзі, єдиною метою Лондона «було розсварити нас із Росією» й «цей великий результат досягнутий» [57]. З цього часу покращуються дипломатичні стосунки між Росією та Пруссією, які мали спільні погляди на Польське питання.

РОЗДІЛ 4

РОЗВИТОК РОСІЙСЬКО-БРИТАНСЬКИХ ВІДНОСИН У 1863-1871 РР.

Дипломатичний виступ Англії, Франції й Австрії проти Росії під час польського повстання 1863 р. повністю змінив європейське розміщення сил. Втручання західних держав не полегшило положення поляків, але мало важливі міжнародні наслідки. Воно до крайності загострило російсько-французькі відносини. Можливості франко-російського співробітництва на Балканах різко скоротилися. Розраховувати на сприяння Франції в справі ліквідації тяжких для Російської імперії статей Паризького договору 1856 р. не доводилося й раніше, а після 1863 р. про це можна було і не говорити.

Загострення відносин Росії із західними державами під час польського повстання 1863 р. було вигідне О. Бісмарку, який вже мав плани об'єднання Німеччини під верховенством гогенцоллернівської Пруссії. О. Бісмарк зрозумів, що прийшов час діяти. У лютому 1864 р. Пруссія в союзі з Австрією напала на Данію й відторгла від неї герцогства Шлезвіг і Голштинію, що займали важливе стратегічне положення у берегів Балтики й Північного моря. А через два роки, в 1866 р., Пруссія завдала рішучої поразки Австрії - своїй віковій суперниці за гегемонію в Німеччині - і створила Північно-Німецький союз [70, 23].

Під час цих війн Росія, як і західні держави, займала позицію нейтралітету, хоча раніше вони не допускали об'єднання Німеччини не тільки «знизу», тобто революційним шляхом, але й «зверху» - навколо реакційної Пруссії. Цю зміну в політиці Росії не можна пояснювати родинними відносинами Олександра II з його дядьком - королем прусским або «подякою» Олександра II за підтримку Пруссії під час польського повстання, як нерідко

роблять західні історики. Нейтралітет Росії був обумовлений більш глибокими внутрішніми і зовнішніми причинами.

Ослаблення Росії в результаті кримської поразки змушувало правлячі кола й царський уряд зосередити всю увагу на проведенні реформ [67, 127].

Організація й озброєння армії перебували в стані крайньої відсталості, що обумовлювалося результатом тривалого збереження в Росії кріпосницької

системи, тоді як у Західній Європі система комплектування армій зробила великий крок вперед, а в Пруссії в 1862 р. була уведена загальна військова повинність. Під керівництвом нового військового міністра - Д.О. Мілютіна - до 1862 р. в Росії була також розроблена програма військових перетворень, що передбачала реформу центрального військового керування й створення військових округів.

Негативний досвід Кримської війни й ріст армій західних держав ясно показали, що співвідношення збройних сил у Європі змінилося не на користь Росії. За свідченням Д.О. Мілютіна, російська армія в той час не тільки не могла зрівнятися з арміями Франції й Пруссії, поступалася навіть австрійській. На 1 січня 1862 р. у регулярних військах налічувалося 798 124 чоловік, а в запасі замість передбачуваних 612 тис. було всього 210 тис. чоловік при повному недоліку матеріального забезпечення. У той же час Франція, Австрія й Пруссія могли виставити у воєнний час відповідно 800 тис, 625 тис. й 695 тис. чоловік [66, 205].

Основним завданням військової реформи в Росії було збільшення підготовлених резервів і відмова від колишньої військової системи, пристосованої до умов кріпосницького ладу з великою тривалістю терміну військової служби, що унеможливлювало підготовку численного навченого запасу. Д.О. Мілютін прагнув збільшити щорічний контингент рекрутів зі скороченням терміну військової служби й уже в 1862 р. порушив питання про залучення привілейованих станів до відбування військової повинності.

Економічна відсталість країни обумовила слабкість російської воєнної промисловості й відставання військової техніки. Більшу частину озброєння російський уряд замовляв за кордоном.

Військові витрати й чисельність військ були різко збільшені в 1863 р. у зв'язку з очікуванням війни під час польського повстання. Військові витрати склали в 1863 р. 155,6 млн. руб., що становило більше третини всієї видаткової частини бюджету. Чисельність регулярних військ до 1864 р. була доведена до 1 млн. 137 тис. чоловік, а з іррегулярними військами - до 1 млн.

250 тис. чоловік. Однак рік показав, за словами Д.О. Мілютіна, «повну нашу непідготовленість до швидкого, у випадку потреби, переходу на воєнний стан через недолік запасів продовольчих і речових» [93, 155].

Внутрішнє становище Росії в 1864—1868 р. ускладнилося засухою, пожежами, які в умовах відсталого сільського господарства привели до того, що в багатьох губерніях був неврожай і голод.

Таким чином, внутрішнє становище країни, стан армії, фінансів і сам характер реформ 60-х рр. спонукували Російський уряд зберігати нейтралітет у європейських війнах під час здійснення об'єднання Німеччини під владою Пруссії [93, 170].

В області міжнародних відносин протиріччя між Росією й колишніми учасниками кримської коаліції, а також втручання цих держав у польське питання протягом усього періоду 60-х років XIX ст. залишалися одним з найважливіших факторів, які визначали політику російського уряду. Величезний вплив на позицію Росії під час війн Пруссії за об'єднання Німеччини зробила ворожість держав кримської коаліції, особливо їхнє прагнення увіковічити важкі для Росії умови Паризького миру 1856 р., які утискали її суверенітет. Надія домогтися перегляду цього договору за допомогою Франції виявилася марною. В 1869-1870 рр. імперія Наполеона III, по суті справи, була головним супротивником Росії на континенті Європи й разом з Австрією - у близькосхідних справах. На морі й у Середній Азії її головним ворогом залишалася Англія.

У таких умовах у Санкт-Петербурзі було вирішено не протидіяти політиці Пруссії, боячись наштовхнути її на зближення з Францією.

Співробітництво Росії й Пруссії проти польського національно-визвольного руху теж сприяли зближенню Росії із Пруссією. Головне ж - Санкт-Петербурзький уряд розраховував у майбутньому використати підтримку Пруссії для ліквідації статей Паризького трактату 1856 р. про нейтралізацію Чорного моря [104, 162-163].

В 1864 р. царський уряд змирився з розчленовуванням Данії, хоча й

усвідомлював невідповідність для Росії зміцнення позицій Пруссії на Балтійському узбережжі. «Звичайно, імператорський кабінет визнавав важливість тих змін, які були внесені у рівновагу морських сил на півночі Європи, - писав О.М. Горчаков. - Але ми не перебільшуємо значення цього факту. Велика морська держава не створюється в один день або за бажанням. Проте ми не можемо приховувати, що ймовірний результат цієї кризи не відповідає нашим інтересам» [92, 337-339].

Розгром Данії, що завершився відторгненням герцогств, викликав у російських дворянських колах серйозні побоювання. Газета «Голос» писала, що Росія не може віддати в руки Пруссії «ключі Балтійського моря». «Господь знає, чи став би Петро Великий будувати Петербург, якби передбачив, що це можливо», — наголошувалося в «Московских ведомостях». Але в остаточному підсумку російська преса ставила на перше місце питання про Чорне море й перспективи скасування статей Паризького миру 1856 р.

Війна між Австрією й Пруссією була ще більш небажаною для Росії, чим датсько-прусска. Однак причини, що змусили її до нейтралітету в 1864 р., з неослабною силою діяли й в 1866 р.: військова невідповідність, фінансова слабкість, зайнятість внутрішніми реформами й проникненням у Середню Азію. На втручання в австро-прусску війну вона могла зважитися лише разом з іншими державами, але взаємні протиріччя великих держав робили це неможливим [87, 33].

Французький уряд вів секретні переговори з О. Бісмарком про компенсації за свій нейтралітет: Наполеон III зажадав «кордонів 1814 року»: приєднання до Франції Люксембургу за умови сплати грошової компенсації голландському королеві, приєднання Баварського Пфальца й лівобережних областей Гессен-Дармштадта.

Таким чином, ворожість Наполеона III до політики Росії на Близькому Сході й у польському питанні, страх перед можливістю утворення проти неї австро-французької коаліції, а також змови О. Бісмарка з Наполеоном III - все

це спонукало царський уряд утриматися від активної протидії планам О. Бісмарка, хоча він добре усвідомлював, що здійснення цих планів повністю зруйнує «європейську рівновагу».

Вважаючи близькосхідне питання найважливішим у російській політиці й надаючи головного значення несприятливої позиції стосовно Росії в цьому й іншому питаннях з боку Наполеона III, Санкт-Петербурзький уряд вирішив укріпити свої відносини з Пруссією. Із всіх можливостей, писав О.М. Горчаков «ми порахували обов'язком дати свідчення нашої симпатії» до Пруссії, тому що «на сучасній карті Європи немає держави, згода з якою була б більш раціональна для нас» [22, 101].

7 липня царський уряд телеграфував у Берлін про своє бажання підтримувати згоду з Пруссією й завіряло її у своїх симпатіях. У телеграмі говорилося, що Олександр II бажає бачити Пруссію «сильною, могутньою й процвітаючою» і що це почуття, скріплені кров'ю в 1813 й 1814 рр. Але телеграма закінчувалася словами: «Але треба бути помірними». Повідомлення з Лондона підтверджувало доцільність цього кроку: Англія привітала посилення Пруссії, вбачаючи в ній протизвагу Росії й Франції.

Тим часом переговори про компенсації Франції заходили в глухий кут, тому що, як тільки О. Бісмарк переконався, що французька армія не готова до війни й що Наполеон III не зважиться підтримати свої вимоги силою, у Берліні змінили тон. О. Бісмарк оголосив французькі вимоги суперечливими всьому, що раніше обіцяв Наполеон III, і що навряд чи Пруссія їх виконає. Тепер

Наполеон III хотів, будь-якими методами перешкодити зближенню Пруссії з Росією. Він почав подвійну гру: домагаючись компенсацій від Пруссії, Наполеон III одночасно відновив загравання із царським урядом, виражаючи бажання дійти згоди з Росією щодо єдиної програми дій. У Санкт-Петербурзі цей крок був зустрінутий з недовірою, тому що він не супроводжувався ніякими конкретними пропозиціями й тому розглядався лише як засіб ізоляції Пруссії, щоб полегшити собі одержання компенсації [8,

187].

Впливова частина урядових кіл у Росії в принципі стояла за зближення й співробітництво з Францією, незважаючи на досвід періоду польського повстання. До прихильників такого зближення належав не тільки сам О.М. Горчаков, але й інші російські дипломати: посол у Парижі барон Л.Ф. Будберг і П.П. Убри, що займав аналогічний пост у Берліні. Олександр II також уважав, що «добра згода» між Росією й Францією могла б стати «заставою безпеки» для Європи й що, незважаючи на деякі розходження в думках, «між корінними інтересами обох країн немає серйозних розбіжностей» [20, 223].

Але російський уряд бажав зближення із Францією лише на умові скасування статей Паризького миру 1856 р. про нейтралізацію Чорного моря й відмови Другої імперії від втручання в польське питання. «Туманні ж заяви» французького імператора ніяк не обнадіювали з цього приводу. Навпаки, у Санкт-Петербурзі підозрювали, що Наполеон III хоче «утягнути нас у свою орбіту» і використати «російську відвертість», щоб «поставити Пруссію між двох вогнів у той час, коли це буде відповідати його видам».

У листі О.М. Горчакова від 8 серпня 1866 р. А.Ф. Будбергу було доручено завірити французького міністра закордонних справ Друен де Люїса, що Росія бажає «міцної й практичної згоди» по основним питанням, але попередньо необхідний «відвертий обмін думками», щоб «одержати нитку, якої ми не маємо і яку один тільки імператор Наполеон може дати в наші руки» [17, 89].

Однак спроба російської дипломатії почати з Наполеоном III конкретні переговори виявилася марною. Французький уряд як і раніше ухилявся від пояснень з Санкт-Петербургом, хоча й намагався підтримати видимість, зацікавленості в угоді з Росією з метою натиснути на Пруссію.

Явне небажання Наполеона III почати серйозні переговори із царським урядом, а також перспектива змови Наполеона III із Пруссією про компенсації й зближення його з Австрією в справах Близького Сходу

займали досить важливе місце серед причин, що спонукували царський уряд до тісного зближення із Пруссією. Критично оцінюючи можливі шляхи подальшої політики, воно усе більше схилялося до думки, що для Росії «згода із Пруссією була б все-таки найменш не вигідною політикою».

О.М. Горчаков у записці Олександрові II висловився за те, щоб почати із пруським урядом спеціальні переговори [17, 93].

Це побажання царського уряду збігалося з намірами О. Бісмарка, який був радий вступити в угоду з Російською імперією, щоб рішучіше відкинути всі вимоги Наполеона III. Пруський міністр не бажав допустити здійснення французьких проектів і сподівався домовитися із царською Росією за меншу плату. У Санкт-Петербург зі спеціальною місією з Берліна був відправлений генерал Е. Мантейфель. Він повинен був повідомити російському уряду про територіальні вимоги Пруссії - приєднанні до неї всіх німецьких держав до півночі від р. Майн - і домогтися його згоди. О. Бісмарк дав вказівку підтримати плани Росії щодо звільнення від умов Паризького миру 1856 р., що обмежувало права Росії на Чорному морі, але тільки в тому випадку, якщо в переговорах виникне про їх мова.

9 серпня генерал Е. Мантейфель прибув у Санкт-Петербург і вже ввечері був прийнятий Олександром II в Петергофі. На питання про умови мирних переговорів Е. Мантейфель зачитав інструкцію О. Бісмарка, що містить пруську програму анексій, яка справила на російського імператора неприємне враження [26, 93].

Наступного дня, 10 серпня, генерал Е. Мантейфель мав довгу розмову з О.М. Горчаковим, під час якого була зроблена спроба закласти основу російсько-пруської угоди. На початку бесіди О.М. Горчаков відзначив, що піднесення Пруссії викликає в імператора справжнє задоволення. Однак пруські вимоги перевершили всі очікування, сказав віце-канцлер.

Санкт-Петербурзький уряд ставив собі за мету домогтися скорочення програми пруських анексій, а якщо це не вдасться, то, принаймні, підвищити ціну за згоду Росії на територіальні зміни в Пруссії й змусити

берлінський кабінет добре заплатити за цю згоду. Е. Мантейфель відразу зрозумів це й у свою чергу помітив, що Росія теж може одержати свою частку інтересів. Спочатку він спробував перенести увагу царського уряду подалі від Європи, обіцяючи підтримку політики Росії в Середній Азії, але О.М. Горчаков дав зрозуміти, що Росія не має потреби в підтримці Пруссії при здійсненні своїх планів в Азії. Не задовольнився О.М. Горчаков й обіцянкою пруської підтримки в Дунайських князівствах. Потім з боку Е. Мантейфеля пішла пропозиція перегляду Паризького договору 1856 р., що й зацікавило О.М. Горчакова [65, 157].

18 серпня 1866 р. Пруссія й 14 німецьких малих держав, розташованих на півночі від р. Майн, підписали договір про створення Північно-Німецького федеративного Союзу. Пануюче положення Пруссії в цьому Союзі було підтверджене прийнятою в 1867 р. конституцією, що надала пост президента Союзу пруському королю, у розпорядженні якого перебували військові сили Союзу, зовнішні зносини, монетна система, пошта й залізниці. Союзним канцлером (бундесканцлером) був призначений граф О. Бісмарк. У Північно-Німецькому Союзі була встановлена свобода пересування й проживання, введені єдина монетна система, система мір і ваги, єдиний торговельний кодекс і вексельне право. Право законодавства з найважливіших питань також перейшло до Союзу [59, 235].

Таким чином, програма О. Бісмарка - об'єднання Німеччини під пруським пануванням - була наполовину здійснена.

Але повністю об'єднання Німеччини могло завершитися тільки в результаті приєднання до Північно-Німецького Союзу чотирьох великих південно-німецьких держав, розташованих південніше р. Майн: Баварії,

Вюртемберга, Бадена й Гессен-Дармштадта, економічно тісно пов'язаних з Північною Німеччиною. На здійснення цього завдання й були спрямовані надалі всі зусилля О. Бісмарка. Бажаючи домогтися згоди Росії на створення Північно-Німецького союзу з Пруссією на чолі, він запропонував

за цю згоду царському уряду найвищу (з погляду російських інтересів) плату -зобов'язання підтримати Росію в справі про ліквідацію важких і принизливих статей Паризького трактату 1856 р. [59, 240].

Питання про перегляд Паризького трактату 1856 р., як вже зазначалося, мало велике значення у політиці Росії. Це було пов'язано, зокрема, зі зростанням вивозу хліба й інших товарів з Російської імперії через порти Чорного й Азовського морів і бурхливим економічним розвитком її південних окраїн. Обмеження прав Росії на Чорному морі усе більше зачіпало інтереси її безпеки, оборони її південних районів і завжди могло поставити під загрозу її торгівлю через Чорноморські протоки.

Положення Росії в басейні Чорного моря царський уряд розглядав у тісному взаємозв'язку із ситуацією на Балканах. Відновлення там ослабленого кримською поразкою впливу Росії і її престижу як традиційної захисниці пригноблених Османською імперією балканських народів і російський уряд, і російська преса вважали однієї з найважливіших завдань зовнішньої політики імперії [61, 137].

В 60-х роках XIX ст. увага російського уряду до Близького Сходу різко зросла у зв'язку з новим підйомом національно-визвольного руху народів Балканського півострова.

У першій половині 1866 р. у центрі близькосхідної політики перебували бухарестські події. Скинення князя О. Кузи боярською опозицією в лютому 1866 р. знову порушило питання про подальшу долю Дунайських князівств на обговорення спеціальної конференції великих держав.

У Санкт-Петербурзі раділи падінню князя О. Кузи - маріонетки Франції, але побоювалися зведення на бухарестський престол нового ставленика Наполеона III. Ці побоювання спонукали Олександра II та О.М. Горчакова

навіть віддавати перевагу поверненню до роздільного існування князівств і спочатку підтримувати цю ідею на конференції, виступаючи, таким чином, спільно з Оттоманською імперією. Коли ж Порта стала

домагатися згоди великих держав на заняття князівств своїми військами, щоб забезпечити обрання окремих володарів для Молдавії й Валахії, Росія оголосила різкий протест, а російські газети почали загрожувати вступом у князівства російських військ. «Московские ведомости» закликали російський уряд не заважати об'єднанню Молдавії й Валахії в єдину державу, а скористатися цим порушенням Паризького трактату 1856 р. у своїх інтересах. Газета «День» писала: «Чим більше дір у цьому трактаті, тим скоріше він розірветься, а це не може не бути в інтересах нашої політики на Сході».

Наполеон III й О. Бісмарк висунули на бухарестський престол Карла Гогенцоллерна, племінника прусського короля. Поки в Парижі йшли дебати з приводу його кандидатури, Карл був обраний на престол в обох князівствах й 22 травня 1866 р. урочисто в'їхав у Бухарест, не чекаючи рішення конференції [61, 139].

Об'єднання князівств у самостійну національну державу підривало підвалини Паризького трактату 1856 р. й тому було вигідне для Росії. Не маючи можливості керувати ходом подій у князівствах, царський уряд змирився з обранням Карла й у той же час намагався використати цей факт у своїх інтересах. О.М. Горчаков зажадав розпуску Паризької конференції, яка зібралася для вирішення питань пов'язаних з Дунайськими князівствами, як неспроможної та не маючої ніякої сили, а російському посланнику було запропоновано негайно залишити її, щоб ще більше підірвати «колективне заступництво» великих держав над князівствами, встановлене Паризьким договором 1856 р.

і О.М. Горчаков розраховував у майбутньому врегулювати з Румунією

питання про повернення Росії південної Бессарабії під тим приводом, що вона була передана Молдавії, а не Румунії. Карл намагався зблизитися із царським урядом й обіцяв йому вести консервативну політику. Вже у лютому 1867 р.

віце-канцлер пропонував своєму посланникові не перешкоджати

збереженню єдності князівств й обранню Карла, а в 1868 р. його було офіційно визнано російським урядом [18, 133].

У серпні 1866 р. населення Криту повстало проти османського панування й зажадало приєднання до грецького королівства. Проти повсталих була кинута 40-тисячна турецька армія, але критяни не піддавалися, і боротьба затягнулася надовго. Уряд і громадськість Греції допомагали повстанцям: збройні загони грецьких добровольців прибували на острів, а з грецьких портів раз у раз виходили судна, що постачали повсталим продовольчі товари і зброю, і поверталися з біженцями, яких зібралося в Афінах до 60 тис. чоловік. Ці події викликали гучний відгук в Росії.

Російський уряд з самого початку виступив на захист повстанців. О.М. Горчаков передав всім представникам Санкт-Петербургу за кордоном «меморію», у якій доводилася незадовільність реформ, обіцяних Портою ще в 1856 р., і були докладно викладені міркування Санкт-Петербурзького кабінету про те, які реформи могли б змінити існуючі порядки керування, відгородити християнське населення Османської імперії від гноблення й тим самим забезпечити спокій на Сході. Російський уряд висловився також за негайну передачу Криту Греції. Російському посланникові в Константинополі графові М.П. Ігнатьєву було запропоновано наполягати на цьому перед османським урядом [18, 135].

Ініціатива Росії не була підтримана іншими державами. Англія й Австрія заявили, що не бажають прискорювати хід подій і сприяти розпаданню Османської імперії.

У листопаді 1866 р. відбулася особлива нарада під головуванням Олександра П. О.М. Горчаков вніс пропозицію використати слушну мить і виступити з односторонньою декларацією про відмову Росії від дотримання статей Паризького договору 1856 р. про нейтралізацію Чорного моря. Однак під час обговорення питання великий князь Костянтин Миколайович, військовий міністр Д.О. Мілютін і міністр фінансів М.Х. Рейтери висловилися проти цього

через непідготовленість армії й флоту, а також через фінансові проблеми. На закінчення імператор помітив, що він повністю згодний з віцеканцлером, але змушений підкоритися більшості [61, 141].

Здійснити завдання звільнення слов'янських народів від османського ярма й створення Великої Сербії розраховув й сербський уряд. Він намагався зробити це шляхом об'єднання всіх сил на Балканах з метою підняття загального повстання проти Османської імперії. Ще в 1861 р. сербський уряд зробив перші спроби укласти союз із Грецією. Із середини 1866 р. Він зробив ряд кроків з метою створення союзу балканських держав: відновилися переговори із Чорногорією, готувався ґрунт для підписання союзницького договору з Грецією, угоди з Молдово-Валахією. Белградський уряд спробував установити зв'язки також з болгарськими діячами.

Переговори між Сербією й Чорногорією ускладнилися суперництвом правлячих династій двох князівств. Проте у вересні 1866 р. Сербія уклала секретний договір із Чорногорією, що поклала початок створенню Балканського союзу [61, 146].

По своєму змісту це був наступальний союз проти Порти. Текст сербо-чорногорського договору говорив, що обидва князя зобов'язуються незабаром підняти повстання для звільнення слов'ян і з'єднання їх в одну Сербську державу. Чорногорія у випадку успіху повинна бути приєднана до Сербії й князь чорногорський Микола визнає сербського князя Михайла Обреновича володарем всієї сербської держави, а сам збереже титул принца можновладної династії й буде посідати друге місце після сербського князя. Йому гарантувалося матеріальне забезпечення (річне утримання в 20 тис. червонців) і гідне становище його родичам і старійшинам; чиновникам Чорногорії гарантувалося визнання й збереження матеріального забезпечення нарівні із сербськими. Договір забезпечував також рівноправність чорногорських поселенців нарівні із сербськими, але звільняв їх на 20 років від рекрутських наборів (у Чорногорії не було рекрутської повинності), зберігаючи разом з тим право добровільного вступу в регулярну армію.

Одним з головних пунктів договору була стаття про спільний виступ проти Порти. У статті говорилося, що Чорногорія «візьме участь у повстанні всіма силами» одночасно із Сербією й буде діяти «узгоджено з нею». Секретний договір був підписаний у Цетиньє 23 вересня 1866 р. 26 жовтня договір був ратифікований. Одночасно було домовлено, що Сербія надасть допомогу своїй союзниці для завершення озброєння її армії (чорногорський князь Микола визначив цю суму в 80 тис. червонців). Сербія зобов'язувалася почати військові поставки й, крім того, під час війни утримувати чорногорські війська за свій рахунок. Усього Сербією було передано Чорногорії в 1860-1867 р. 21 тис. австрійських червонців, машина для нарізання рушниць, дві батареї гірської зброї, 5 тис. гранат, 45 тис. ок пороху, 20 тис. ок свинцю, а також вона повинна була доставити 5 тис. рушниць [45, 23].

У листопаді 1866 р. Сербія початку секретні переговори про союз із Румунією (Молдово-Валахією), а в лютому 1867 р. - і з Грецією. Переговори вели посланці з обох сторін в Стамбулі П. Деліанис та Й. Ристич. У ході цих переговорів виявився ряд протиріч, що заважали їхньому успішному завершенню. Насамперед Сербія мала на увазі союз наступальний з метою звільнення підвладних Порті територій (Епіра, Фессалії, островів Архіпелагу, Македонії, Боснії, Герцеговини, Старої Сербії й ін.). Греція ж хотіла укласти оборонний союз, що вступав би в силу лише після османського нападу, без права підписання сепаратного миру.

Але головні дебати розгорнулися навколо територій, які ще не звільнилися з-під османського панування. Греція претендувала на Фессалію, Епір, острова Архіпелагу й Македонію. Сербія - на Боснію, Герцеговину, Стару Сербію й частину Македонії, населену слов'янами. Яблуком розбрату стала, таким чином, Македонія [45, 33].

Грецький уряд, зрештою, прийняв сербський принцип чисельності населення території, яка приєднується.

Росія підтримувала ідею створення Балканського союзу із Сербією на

чолі й заохочувала об'єднання сил балканських держав для боротьби із султанською Туреччиною. Ще на початку 60-х років О.М. Горчаков писав, що, коли настане час, саме «Сербія буде тим ядром, навколо якого об'єднається слов'янський елемент» [7, 178].

Разом з тим О.М. Горчаков закликав до стриманості й неквапливості, був проти передчасних і поспішних виступів. У Санкт-Петербурзі враховували їхню економічну слабкість і військову невідповідність, побоювалися розгрому османськими військами розрізнених повстань на Балканах, радили дотримуватися крайньої обережності.

Ілюзії про негайне загальне повстання слов'ян особливо завзято підтримувалися в Белграді. Белградський уряд неодноразово завіряв російський уряд у своїй повній бойовій готовності й повідомляв, що розраховує виступити проти Порти вже влітку 1867 р. або, у крайньому випадку, навесні 1868 р. А поки Сербія, скориставшись ускладненнями Порти у зв'язку з повстанням на острові Крит, зажадала виводу гарнізонів із чотирьох османських фортець, які залишилися в Сербії [7, 181].

Порта й західні держави були в той час стривожені підйомом визвольного руху на Балканах, військовими приготуваннями Сербії і її орієнтацією на Росію. Австрійський уряд прагнув відволікти князя Михайла від планів повстання й російської орієнтації. В 1867 р., коли князь Михайло звернувся до султана з вимогою про вивід османських військ з Белграда й інших сербських фортець, віденський уряд раптово змінив свою колишню позицію й підтримав Сербію. Австрійський представник у Стамбулі А. Прокеш-Остен дав пораду великому візиру Алі-Паші негайно очистити фортеці. Таку ж порада дали уряд Англії, а потім і Франції. Не тільки Росія, але й західні держави висловилися з цього приводу за серйозну поступку Сербії. У березні 1867 р. османські гарнізони були виведені із сербських фортець. Це було великим дипломатичним успіхом Сербії, але на найближчий час настільки, важлива поступка з боку Порти знижувала зацікавленість сербського уряду в організації повстання проти османського

панування на Балканах [8, 192].

До травня 1868 р. були досягнуті значні результати в справі створення Балканського союзу. Поїздка грецького короля Георга в Санкт-Петербург у травні 1867 р., де він був заручений з дочкою великого князя Костянтина Миколайовича Ольгою, сприяла найшвидшому завершенню переговорів між Сербією й Грецією. Сербо-грецький договір був підписаний 14(26) серпня 1867 р.

Відповідно до договору, Сербія й Греція повинні були бути в повній бойовій готовності до вересня 1868 р. (Сербія — виставити 60 тис. солдат, Греція - 30 тис. і флот). Після оголошення війни Османської імперії обидві сторони зобов'язалися вести неї до повного звільнення всіх християнських народів у європейській частині Оттоманської держави й на островах Архіпелагу. У випадку успіху у війні сторони давали зобов'язання забезпечити приєднання територій: до Греції - Епіра й Фессалії, до Сербії - Боснії й Герцеговини. Союзники брали зобов'язання залучити до війни проти Османської імперії сусідні народи й озброїти їх. Договір про союз доповнювався спеціальною військовою конвенцією, підписаною 16 (28) лютого

1868 р. [29, 343].

Таким чином, були укладені договори Сербії з Чорногорією, Грецією та договір про дружбу з Румунією. Сербський уряд вів переговори про співробітництво й взаємодію з болгарами, хорватами, австрійськими сербами, граничарами й албанцями. Була навіть намічена дата спільного виступу проти Порти - 1 жовтня 1868 р. Здавалося, Балканський союз був готовий перейти до рішучих дій.

У дійсності ж Сербія була зовсім не готова до виступу. Послані навесні 1867 р. у Сербію російські офіцери швидко переконалися, що стан військових сил цієї країни був незадовільним.

Д.О. Мілютін писав в 1867 р., що слов'янське населення Балканського півострова «було готове здійснитися під прапором Сербії. Не тільки босняки,

герцеговинці, болгари очікували від Сербії сигналу до повстання, але навіть серед австрійських південних слов'ян, особливо граничар, висловлювалася готовність воювати, як тільки наступить бажана година [29, 345].

Слід зазначити, що сербський князь відрізнявся яскраво вираженими автократичними й консервативними тенденціями й, очевидно, став боятися можливого підйому революційно-демократичних виступів у випадку загального повстання на Балканах [31, 180].

У серпні 1867 р. (уже після створення Австро-Угорщини) відбулася зустріч нового прем'єр-міністра, голови уряду Угорщини графа Д. Андраши з сербським князем. Про що говорили співрозмовники, довго залишалося великою таємницею. Але стали поширюватися чутки про зближення Сербії з Австро-Угорщиною.

Надалі стало відомо, що граф Д. Андраши нібито запропонував Михайлу сприяння австро-угорської дипломатії в тім, щоб домогтися від Порту передачі Сербії керування Боснією й Герцеговиною. Замість Сербія повинна була відмовитися від всіх планів скинення влади султанської держави на Балканському півострові шляхом загального повстання підвладних народів [35, 166].

Звільнення (під впливом угоди з Д. Андраши) голови сербського уряду Ілії Гарашаніна, який орієнтувався на Росію, прихильника більш активної політики на Балканах, викликало також обурення у Санкт-Петербурзі. Воно підтвердило чутки й здогади про нову зовнішньополітичну орієнтацію Сербії з опорою на двоєдину монархію. Сербська ліберальна народна партія, «Омладіна» і впливова газета «Застава», критично настроєні стосовно політики сербського уряду, рішуче засудили відмову від співробітництва й тісних зв'язків з Російською імперією й орієнтацію Сербії на Австро-Угорщину.

Переорієнтація сербського уряду на Австро-Угорщину викликала в Санкт-Петербурзі не тільки роздратування, але й тривогу: припускали таємну

закулісну угоду між Віднем і Белградом. Незважаючи на повідомлення російських офіцерів про жалюгідний стан збройних сил Сербії, російський уряд допускав можливість повстання на Балканах [35, 168].

У Санкт-Петербурзі побоювалися, що навіть окремі спалахи повстань у північних провінціях європейської частини Османської імперії можуть бути використані Австрією для окупації Боснії й Герцеговини, чого Росія в той час не бажала допустити в жодному разі. Висунувши принцип «невтручання» і відмови від «корисливих цілей» у випадку повстання балканських народів, О.М. Горчаков домагався його прийняття іншими Великими державами.

В 60-х роках XIX в. загального виступ слов'янських народів Балканського півострова проти османського панування не відбулося, але в цілому можна сказати, що підйом національно-визвольного руху й зміни які відбувалися на Балканах, особливе об'єднання Дунайських князівств, серйозно підривали підвалини Паризького миру 1856 р. і полегшили перегляд його умов. Ця найважливіша мета зовнішньої політики Росії залишалася недосягнутою, хоча основи Кримської системи, що опиралася на союз Франції, Англії й Австрії проти Росії, усе більше розхитувалися внаслідок загострення протиріч між учасниками кримської коаліції. Рішення центрального завдання зовнішньої політики Росії залежало насамперед від її відношенні із Францією й Австро-Угорщиною в умовах назрівання франко-пруської війни [37, 150].

А тим часом Австрія не бажала миритися зі своїм новим положенням остаточно витиснутої з Німеччини. Австрійський міністр закордонних справ граф Фрідріх Фердинанд Бейст мріяв про реванш.

Крім того, віденський кабінет хвилювало й положення на Балканах; по-перше, тому, що повстання балканських народів знайшло б відгук і серед австрійських слов'ян, а по-друге, у випадку розпаду Оттоманської імперії (у результаті загального повстання) Австрія, ослаблена війною боялася упустити свою частку «прибутку». У зв'язку із цим австрійський уряд, який готувався до війни проти Пруссії, виношував план вступити в угоду не тільки

з Францією, але й з Росією.

У листопаді 1866 р. Ф. Бейст через свого посла графа Ревертьєру передав до Санкт-Петербурга про своє бажання дійти згоди з Росією по Східному питанню. Було сказано також, що у випадку розпаду Османської імперії

Австрія не має наміру розширюватися за рахунок Дунайських князівств. Виражалася надія, що Росія не буде заперечувати проти приєднання до Австрії Албанії й Герцеговини - західних провінцій Османської імперії на Адріатиці [38, 149].

О.М. Горчаков відповів, що Росія бажає тільки повернення втраченого за Паризьким миром 1856 р., що ж стосується західних християнських областей, то «ми не думаємо, щоб вони бажали знаходитися під скіпетром якої-небудь держави», і що, «на нашу думку, вони повинні були б утворити автономні держави у формі, яка відповідає їхнім звичаям, і ми думаємо, що в цьому випадку Росія й Австрія, суміжні держави, не відмовлять їм у своїх дружніх порадах при переході до цього нового існування» [38, 150].

Фактично, отримавші відмову російського уряду, Ф. Бейст висунув свій головний козир: 1 січня 1867 р. він повідомляв у Санкт-Петербург про згоду Австрії скасувати обмежувальні для Росії статті договору 1856 р. і запропонував скликати по цьому питанню європейську конференцію. Через 10 днів Горчаков доповідав Олександрові II, що австрійський посол зачитав йому нову депешу Ф. Бейста з повторенням пропозицій про перегляд договору 1856 р., і скликанні конференції для обговорення Східного питання. Відновлялися також пропозиції про розділ сфер впливу між Австрією й Росією, зроблені вже раніше. Зрозуміло, що в такий спосіб австрійський уряд розраховував відірвати Росію від Пруссії й заручитися згодою Санкт-Петербурга (у випадку розпаду Османської імперії) на приєднання до Австрії слов'янських земель на Адріатиці. Як бачимо, царський уряд знову відкинув пропозицію Відня, що, по суті, означало б розділ сфер впливу на Балканах [3, 131].

20 березня (1 квітня) 1867 р. урочисто відкрилася Паризька всесвітня виставка. Париж зробився осередком і місцем з'їзду можновладних осіб, принців, міністрів і сановників. Всі монархи одержали від Наполеона III запрошення відвідати виставку й майже всі заявили про свою згоду.

Приймаючи запрошення, Олександр II й О.М. Горчаков розраховували використати візит у Париж для продовження переговорів з Наполеоном III.

Десятиденне перебування Олександра II в Парижі - з 20 травня (1 червня) по 30 травня (11 червня) 1867 р. - було обставлено з великою пишністю: Наполеон III зустрічав його на вокзалі з головними сановниками й муніципальною владою; резиденція Олександра II перебувала в Елісейському палаці. 25 травня (6 червня) був призначений великий огляд французьких військ (до 60 тис. чоловік всіх родів військ). Д.О. Мілютін згадував, що напередодні від'їзду царя з Росії була оголошена «найвища милість»: владі «було наказано припинити всі слідчі справи й не збуджувати нових» проти поляків, що брали участь у повстанні 1863 р., а висланим у Сибір полякам дозволялося повернутися на батьківщину. За словами Д.О. Мілютіна, цю ідею висунув шеф жандармів П.А. Шувалов розраховуючи на кращий прийом Олександра II у Франції, де жило багато польських емігрантів. Однак, коли Олександр II й Наполеон III поверталися з військового параду у відкритій кареті по алеях Булонського лісу, поляк Березовський стріляв у російського імператора, але не влучив [3, 135].

Що стосується переговорів між Росією й Францією про спільні дії в справах Близького Сходу, то вони не дали відчутних результатів.

Наприкінці 1867 р. О.М. Горчаков, зведений до цього часу на посаду державного канцлера, подав Олександру II «Всеподданнейшую записку», що представляла собою великий огляд зовнішньої політики Росії за 11 років (1856—1867 рр.), у якій підводилися підсумки й намічалися подальші завдання. У ній трактуються два питання: 1) становище Росії в Європі у зазначений період; 2) Східне питання.

і   Аналізуючи «причини слабості», які привели Російську

імперію до

важкої кримської поразки, канцлер знову говорить про нагальну потребу зосередити всі сили імперії на внутрішньому розвитку, «щоб відновити свою міць». «Справа реформ», писав він, вимагає «повної рішучої підтримки всіх розумових, моральних і матеріальних сил країни». У зв'язку із цим «наша політична діяльність повинна була мати дві мети: уникнути для Росії всякої участі в зовнішніх ускладненнях, які відволікли б частину сил від її власного

внутрішнього розвитку»; стежити «у міру можливості» за тим, щоб у цей час у Європі не відбулися «зміни територіального порядку» й «політичної рівноваги й впливу», які могли б завдати серйозної шкоди «нашим інтересам або нашому політичному положенню» [10, 48].

Аналізуючи результати 11 років, О.М. Горчаков відзначає, що Росії вдалося уникнути її залучення у війни в Європі. Стосуючись змін, які відбулися на Заході, у розглянутий період, він намагався применшити значення їх для Росії.

Особлива увага в «Записці» приділяється Східному питанню. У ній О.М. Горчаков знову підкреслював важливість і першорядність Східного питання для Росії й писав: «Наші позитивні інтереси пов'язані з нашим положенням у басейні Чорного моря й з політичною рівновагою на Сході». У цьому першорядному змісті «тягар Паризького миру не полегшився, він продовжує нестерпним образом тяжіти над нами». Це питання, продовжував О.М. Горчаков, не відокремлено від «загального положення на Сході», тому що існують «національні традиції й симпатії, з якими зв'язана наша політика». Канцлер думав тоді, що «питання ці можуть бути вирішені тільки силою. Це елемент рішення, якого в нас дотепер не вистачає, і вони можуть бути вирішені, коли «ми будемо досить сильні. Внутрішні реформи й розвиток дадуть Росії сили. Туреччина як слабкий сусід вигідний» [25, 132]. І Але, він підкреслював, «ми не можемо не співчувати боротьбі

християнських народів Туреччини за незалежність» й «не маємо ні

права, ні зацікавленості втримувати пориви» балканських народів, «не ризикуючи віддалити їх від себе й відкинути їх, таким чином, у руки ворожих впливів Заходу». З іншого боку, «надавши матеріальну допомогу християнам», Росія «буде залучена в ускладнення, які поглинули б всі наші сили», а тому «ми не маємо ні права, ні зацікавленості збуджувати християн Сходу нерозсудливими підбавдьяореннями». Тому що «ми повинні втримуватися від передчасного порушення Східного питання (поки Росія слабка)».

У підсумку О.М. Горчаков відзначав: «Година загального повстання цих народів недалека», і «рішення Східного питання наближається. Об'єднання Дунайських князівств створило прецедент для скасування договору 1856 р. Але Росії треба стати економічно більш сильною, щоб скористатися результатами звільнення пригноблених Туреччиною народів. Без цього Росії прийдеться розраховувати тільки на військову й моральну силу (вдячність за звільнення)», а західні держави утягнуть ці народи «у свою орбіту» за допомогою «капіталу й матеріального прогресу». Зараз Росія не в силах перешкодити Франції й іншим західним державам за допомогою позик «експлуатувати Туреччину». Щоб Росія могла змагатися з ними щодо цього питання, необхідний «розвиток внутрішніх сил, які є тепер єдиним дійсним джерелом політичної могутності держав». Тому «перший борг Росії є завершення справи її внутрішньої перебудови, і це є головна основа нашої політики».

Із приводу відносини Росії із західними державами канцлер писав: «Ми безуспішно намагалися зблизитися із Францією. Спроби ці зазнали невдачі завдяки політиці Наполеона III, що серйозно зашкодила положенню Франції». Зараз Наполеон III «змушений ладнати з нами», але важко передбачати, до якого ступеня можна розраховувати на його сприяння. На "Записці" залишилася позначка Олександра II: «Все це вірно й справедливо».

Цілком зрозуміло, що позиція уряду Наполеона III сприяла подальшому зближенню Росії із Пруссією [39, 55].

Переговори про узгодження дій на випадок франко-пруської війни велися також й у Санкт-Петербурзі через Г. Рейса, який запитав О. Бісмарка, чи можна вести з Росією розмови про союз. О. Бісмарк відповів, що такий союз був би «єдиним можливим», тому що тільки на «слово» і «чесність» російського кабінету можна розраховувати, а «споріднення государів й інтереси обох країн рівною мірою роблять його бажаним». Після цих слів Олександр II позначив: «Це, безсумнівно, єдиний союз, на який ми зараз можемо розраховувати, і поки живий нинішній король». Таке ставлення Олександра II по відношенню до російсько-пруського союзу було пов'язане не тільки

родинними відносинами, але й насамперед тим, що прусський спадковий принц тримався англійської орієнтації й був ворожий Росії. Все це О.М. Горчаков повідомив російському послу в Берліні П.П. Убрі підтримувати в О. Бісмарка впевненість «у нашій постійній і серцевій доброзичливості», але не зв'язувати «безповоротно дії Росії, поки не буде впевненості у взаємності».

«Що б не робили й що б не говорили, інтереси Росії й Пруссії не повинні роз'єднуватися, коли справа йде про Польщу. Це - з елементарної політики», - писав канцлер. Із цих слів видно: О.М. Горчаков побоювався, що під час війни може спливати й питання про Польщу, і це теж зближало інтереси обох держав [39, 60].

Однак у Санкт-Петербурзі думали насамперед про скасування нейтралізації Чорного моря й можливість австрійської окупації Боснії та Герцеговини. Дуже схоже, що обидві сторони більше лякали один одного польським питанням, чим всерйоз приймали його в розрахунок, тому що не вірили, що Австрія зацікавлена в його виникненні.

Очевидно, міркування О.М. Горчакова відносно Боснії й Герцеговини справили на О. Бісмарка саме неприємне враження, тому що саме туди Пруссія й хотіла направити австрійську експансію. У подальших розмовах про це він послався на неможливість «зробити насильство над почуттями

короля» і дав зрозуміти, що не бачить потреби в письмовій домовленості. П.П. Убрі відповідав, що не має наказу пропонувати письмову угоду, але додав, що треба «уточнити» точки зору обох урядів. Підписувати що-небудь не мали наміру ні цар, ні О.М. Горчаков (і Олександр II позначив у наведених слів: «Ми можемо бути цим задоволені»). 4 березня Олександр II сказав Г. Рейсу, що у випадку війни Франції в Союзі з Австрією проти Пруссії Росія виставить армію в Польщі, щоб скувати австрійські військові сили.

Згода з Російською імперією давала Пруссії можливість направити велику частину своїх військ на Рейн. Російський уряд теж вважали вигідним, щоб війна протікала «у віддалині від наших кордонів». У червні Олександр II ще раз підтвердив О. Бісмарку обіцянку: у випадку втручання Австрії Росія

висуне до її кордонів трьохсоттисячну армію і якщо знадобиться, навіть «займе Галичину». У серпні 1870 р. О. Бісмарк повідомляв у Санкт-Петербург, що Росія може розраховувати на підтримку Пруссії в справі перегляду Паризького миру 1856 р.: «Ми охоче зробимо все можливе для неї» [87, 131].

19 липня 1870 р. Наполеон III оголосив війну Пруссії, а через 6 тижнів хід подій повністю перекинув усі його розрахунки. Запевнення військового відомства Другої імперії про готовність до війни «до останнього гудзика на гетрах останнього солдата» виявилися недійсними. Французька сторона змогла виставити всього близько 250 тис. чоловік з 750 знаряддями проти 450 тис. німецьких військ з 1584 круповськими пушками. Розгром Франції виявився майже блискавичним і перевершив самі сміливі очікування навіть О. Бісмарка й прусского Генерального штабу на чолі з Г. Мольтке. Нищівні перемоги Пруссії перевернули з ніг на голову всю військово-політичну ситуацію в Європі. 1 вересня під Седаном капітулювала величезна французька армія, оточена прусскими військами, а сам імператор здався в полон, явно намагаючись піти від політичної відповідальності за катастрофу.

Революція 4 вересня в Парижі, падіння Другої імперії й проголошення республіки у Франції цього разу не викликали в Санкт-Петербурзі ніякого

переполоху з приводу форми політичного ладу у Франції, але величезне посилення Пруссії породило серйозну тривогу в російському суспільстві й в урядових сферах [90, 14].

О. Бісмарк спочатку зажадав відновлення Наполеона III на престолі в надії виторгувати за це ще більш вигідні для Пруссії умови миру. Довідавшись про це, Олександр II висловив із цього приводу невдоволення: у принципі він, звичайно, засуджував республіку як форму правління, але в Наполеоні III він бачив лише узурпатора, порушника принципу легітимізму й зятятого супротивника Росії. О. Бісмарку було повідомлено, що Олександр II «не має ніяких мотивів бажати відновлення режиму, який він ніяк не міг похвалити». У всякому разі, він виразив твердий намір «ніяким чином не втручатися у внутрішні справи Франції». Російський уряд визнав відбувшийся факт. Він

вступив у дипломатичні відносини з Тимчасовим урядом Франції й порадив йому прискорити мирні переговори [37, 135].

Та ж думка була повідомлена й британському кабінету. Із приводу зондажу з Лондона про можливість повернення на престол наполеонівської династії О.М. Горчаков у доповіді Олександр II писав: «Я думаю, що ми не повинні йти ні на які комбінації подібного роду. Франція - помірна республіка аніж орлеанстская монархія, на мою думку, більше підходила б до наших інтересів». Наполеон III «сам виніс вирок собі», «своїми помилками» й «своєю ганьбою», вона одразу ж повернутися до своєї «системі раболіпства перед Англією, першим симптомом якого стала б тісна згода з нею проти нас із всіх питань Сходу». На цьому ґрунті, продовжував О.М. Горчаков, Наполеон III зблизиться з Австрією, а тоді й Пруссія знайде вигідним направити активність Австрії «у ці області, щоб відволікти її увагу від Німеччини» [37, 139].

У своїх спогадах Д.О. Мілютін розповідає, що 15(27) жовтня 1870 р. у Царськосільському палаці під головуванням Олександра II відбулося засідання Ради міністрів, відкрите промовою царя про тяжкі наслідки

Паризького миру й про те, що прийшов час звільнитися від його постанов. Міністри фінансів і внутрішніх справ радили бути досить обережними, Д.О. Мілютін, через військову неготовність, запропонував обмежитися заявою тільки про скасування обмеження прав Росії на Чорному морі, не торкаючись питання про повернення південної Бессарабії, що й було прийнято щоб уникнути необхідності прибїгати до військової сили у випадку відмови [7, 15].

Як відомо, 19 (31) жовтня 1870 р. О.М. Горчаков розіслав європейським урядам свою знамениту «Циркулярну депешу» про те, що Росія не може більше вважати себе зв'язаною заборонаю тримати військовий флот на Чорному морі, передбаченою Паризьким миром 1856 р., оскільки умови цього договору багато разів уже були порушені іншими державами, особливо відносно Дунайських князівств (в 1859-1866 р. з них була утворена нова держава - Румунія). Це порушення Паризького трактату підсилювалося тим, що в новому Румунському князівстві Франція встановила свій домінуючий вплив, а на морі різко

змінилося співвідношення сил зі створенням панцерного флоту Англії й Франції, здатних у будь-який час за згодою султана ввійти в Чорне море. Тому імператор Олександр II повідомляє: «1) що він не може далі вважати себе зв'язаним зобов'язаннями цього договору, оскільки вони обмежують його верховні права на Чорному морі; 2) він вважає своїм правом і своїм обов'язком повідомити султанові про припинення окремої й додаткової до цього договору конвенції, що визначає число й водомісткість військових судів, які прибережні держави дозволили собі розміщувати на Чорному морі; 3) що він прямодушно повідомляє про це ті держави, які були підписали і забезпечували загальний договір; 4) повертає у зв'язку з цим султанові у всій повноті права, так само як і відновлює свої власні права». Циркуляр ясно свідчив, що Росія не має наміру в цілому піднімати Східне питання і стоїть за збереження положення Османської імперії, яке визначалося Паризьким миром 1856 р. [8, 90].

Ще до появи циркуляра в російському суспільстві й у пресі в цілому всі віднеслися зі схваленням до бажання уряду відмінити принизливі статті Паризького договору 1856 р. «Наш уряд почав важливу, сміливу й у той же час розсудливу міру...» - такими словами зустріли циркуляр «Санкт-Петербургские ведомости» [88]. «Биржовые ведомости» підкреслювали, що Росія мала «повне право покласти кінець ненормальному порядку речей, що залишається беззахистною частина її території» [3]. «Нарешті полум'яні бажання всього російського суспільства здійснилися! Образливі для Росії статті Паризького трактату 1856 р., які таким важким гнітом лежали на нашій народній честі... оголошені необов'язковими більше для Росії», - наголошувалося у газеті «Голос» [19].

Привітав циркуляр і впливовий ліберальний журнал «Вестник Европы». «Необхідно було забезпечити наші береги й нашу торгівлю на Чорному морі, - писав він. - Цього вимагало й достоїнство Росії, і цього ніхто не може заперечувати ...», тому що чорноморські статті Паризького трактату - «умова, образлива для Росії». Цей трактат «мав на меті не тільки обмежити Росію, але саме принизити її...», і думали цю «образу ще й увічнити» [7].

І ліберальні газети, і консервативні «Московские ведомости» відзначали помірний, миролюбний характер циркуляра, у якому був викладений «лише мінімум того, що Росія вправі вимагати», що він проникнутий винятково думкою «збереження й зміцнення миру» [3]. «Санкт-Петербургские ведомости» припускали, що відновлення «нашого флоту на Чорному морі» відбудеться «без усяких бурь і потрясінь», тому що циркуляр російського уряду порушує це питання в такі «розсудливі рамки», що навіть недовірливі держави не можуть не бути «обеззброєними його помірністю» [88].

Російський уряд обрав дуже вдалий момент для звільнення своєї держави від зобов'язань Паризького трактату 1856 р., щодо нейтралізації Чорного моря, оскільки Франція - країна-ініціатор впровадження цих обмежень була розгромлена Пруссією, і не мала змоги протидіяти Росії.

У прусській Головній квартирі циркуляр викликав досаду й крайнє невдоволення. О. Бісмарк уважав російський циркуляр «несвоечасним» і радив відкласти рішення питання до встановлення миру в Європі. На полях повідомлення про циркуляр король надписав: «Я завжди вважав це питання яке підлягає розгляду конгресу після нашого миру із Францією. У всякому разі, я ніколи не думав, що повідомлення можливе без попередньої домовленості» з країнами які підписали Паризький договір 1856 р. О. Бісмарк зтягував із відповіддю. Але О.М. Горчаков попередив, що чекати не можна й «прийшов час здійснити добрі наміри, які ви не раз проявляли у відношенні до нас по цьому питанню національного достоїнства й честі» Росії. Наважитися на відмову О. Бісмарк не зважився, з огляду на продовження війни, й відповів з Головної квартири в пруське Міністерство закордонних справ, що «російська форма не підходяща, але ми не можемо виступити проти», тому що лише одна Росія «ускладнила» ведення війни Франції з Пруссією [6, 80].

Російський кабінет прагнув насамперед послабити опір країн-учасниць Паризького миру 1856 р. і домогтися від них формального визнання факту, який відбувся. Особлива ворожість проявлялася в Австро-Угорщині.

При звістці про циркуляр Ф. Бейст сказав Є.П. Новікову що цей «довільний і раптовий крок» є «неприємною несподіванкою», його обґрунтування «викликає сумнів, і Австрія не сповільнить виразити свій протест». За словами Ф. Бейста, циркуляр нібито суперечить договору Англії, Австрії й Франції від 15 квітня 1856 р., що забороняє порушення Паризького трактату. Є.П. Новиков відповів, що цей договір стосується тільки цілісності Османської імперії, якої російський циркуляр не зачіпає, і нагадав, що Паризький трактат 1856 р. уже багато разів був порушений, особливо утворенням з Дунайських князівств єдиної держави. Ф. Бейст помітив, що краще б Росія «мовчки будувала флот, чим проголошувала свої наміри», а Є.П. Новиков нагадав, що саме Ф. Бейст у 1867 р. пропонував перегляд Паризького миру 1856 р. [90, 88].

14 листопада 1870 р. позиція віденського двору обговорювалася на Загальній раді міністрів Австро-Угорщини. Ф. Бейст запевняв, що циркуляр О.М. Горчакова дасть привід хвилюванням на Сході й що договір від 15 квітня 1856 р., по якому Австрія, Англія й Франція зобов'язалися силою зброї підтримувати цілісність Османської імперії, втратить усяке значення. Д. Андраши заявив: «Російський циркуляр стане сигналом», з якого слов'яни витягнуть висновки, і вимагав колективного протесту держав - учасниць Паризького миру. Однак військовий міністр Ф. Кун охолодив цей запал, сказавши, що такий демарш містив би в собі загрозу, але вона може мати «практичну цінність» лише «при намірі й можливості її виконати», а інакше не треба й показувати, що Австро-Угорщина хоче війни. Ф. Бейст теж ураховував політичну ситуацію: Франція розгромлена, а Пруссія не підтримає демарш проти Росії. Вирішено було ознайомитися з позицією Англії й інших держав, щоб визначити подальший хід дій [67, 15].

19 листопада 1870 р. австрійський військовий аташе барон А. Бехтольсгейм доносив військовому міністрові Ф. Куну: «Імператор Олександр виразив учора дружні почуття його величності кайзерові Францу Йосипу з надією, що його останній крок забезпечить тривалий мир, а

не приведе до війни». Іншим словами, Росія прийняла тверде рішення домогтися прийняття циркуляра від 19(31) жовтня, навіть якщо це зажадає воєнних дій. Д.О. Мілютін у своїх спогадах писав, що на засіданні Ради міністрів, коли було ухвалене рішення про оголошення циркуляра, говорилося також «про готування на той випадок, якщо б справа не обійшлася без війни» і що у зв'язку із цим він прийняв деякі міри: одна з них - «приведення в оборонне положення найважливіших приморських пунктів». До узбережжя Чорного моря був відряджений герой Севастопольської оборони під час Кримської війни військовий інженер ад'ютант Е.І. Тотлебен і було відправлено «значну кількість підводних мін (300 в Одесу й 400 - Севастополь) і кріпосних знарядь» [67, 23].

Ф. Бейст повідомив у Лондон, що, на думку уряду Австро-Угорщини,

договір трьох держав від 15 квітня 1856 р. начебто вимагає визнати будь-яке порушення Паризького миру 1856 р. за *casus belli*, тобто пропонував війну проти Росії. Британський кабінет знав, що участь Франції виключалася, а сама Англія занадто зайнята іншими справами, щоб дозволити собі нову війну на Близькому Сході [7, 88].

, Англійський кабінет був стурбований ослабленням своєї ролі в

європейській політиці в роки франко-пруської війни, але не втручався в мирні переговори. Він виражав невдоволення циркуляром О.М. Горчакова й спочатку наполягав на тому, щоб він був узятий назад, а Росія погодилася б на колективне обговорення питання державами, що підписали Паризький договір 1856 р. Однак російський уряд відразу відзначив, що відповідь британського міністра закордонних справ Г. Гренвіля на циркуляр обмежувалася лише «уроком міжнародного права». Горчаков сказав англійському послові Бьюкенену, що Росія згодна на обговорення змін у Паризькому трактаті його учасниками, але рішення, прийняте імператором Олександром II, є «безповоротним» і дискусії про нього допущені бути не можуть. 7 листопада англійський уряд У. Гладстона відхилив австрійські пропозиції. Однак, це

відхилення прикривалося, великим галасом у пресі й формально негативною оцінкою російського циркуляра [45, 237].

Голова лондонського кабінету У. Гладстон і міністр закордонних справ Г. Гренвіль, як й інші західні кабінети (крім пруського), зайняли, за словами О.М. Горчакова, позицію «недоброзичливості й марного осудження» із приводу однобічності акту, з яким виступила Росія.

О. Бісмарк, боявся того, що спільний виступ колишніх учасників Кримської коаліції проти Росії дасть привід до їхнього втручання на боці Франції й запропонував скликати в Санкт-Петербурзі конференцію для мирного перегляду Паризького трактату. Ф. Бейст відкинув цю пропозицію. Британський уряд запропонував скликати конференцію в Лондоні. Австро-

Угорський уряд вимагав, щоб Петербурзький кабінет перед конференцією оголосив, що його циркуляр «не прирікає» майбутніх постанов, тобто зробити заяву, рівносильну взяттю свого циркуляра назад. Але й у цьому Ф. Бейст не зустрів підтримки інших держав [45, 239].

17 грудня у Відні знову зібралася Загальна рада міністрів двоєдиної монархії для обговорення позиції на майбутній конференції. Ф. Бейст запропонував домагатися постійної присутності в Чорному морі будь-якого числа військових судів західних держав і користування ними там всіма гаванями. Ухвалене рішення було більше поміркованим - воно ставило за мету домогтися права на введення в Чорне море «відомої кількості військових судів» іноземних держав і щоб Порта надала їм гавань, а число судів могло б збільшуватися в майбутньому відповідно до відновлення російських військово-морських сил на Чорному морі. Якщо ж циркуляр О.М. Горчакова не буде відкликаний, то пропонувалося ввести військові судна західних держав у Чорне море й розмістити їх в одній з його гаваней.

22 грудня Австро-Угорщина дала згоду на участь у Лондонській конференції [96, 35].

Уряд У. Гладстона лише за формою наполягав на тім, щоб Росія пішла на конференцію без усяких попередніх умов. В принципі, англійські дипломати з

самого початку не вірили у довготривалість Кримської системи, тому погодилися не вимагати відмови від циркуляра О.М. Горчакова.

Велике значення для успіху Росії мало те, що західні держави не змогли схилити Порту до протестів проти циркуляра О.М. Горчакова. Седанская катастрофа зробила приголомшуюче й протверезне враження у Стамбулі й змусила зробити крутий поворот убік політики Росії й Пруссії. Довідавшись про падіння Наполеона III, великий візир Алі-Паша зробив це настільки рішуче, що навіть виразив побажання повної перемоги Пруссії, тому що вона виключила б можливість європейського конгресу для обговорення умов миру. За словами М.П. Ігнат'єва, Алі-Паша побоювався,

що Франція на такому конгресі спробує за рахунок Османської імперії розплатитися з його учасниками за підтримку й стала б замість захисту «цілісності» Порти «домагатися прийняття принципу її власної цілісності». Алі-Паша був не менш наляканий проголошенням у Франції республіки й боявся, що воно «спровокує революційний рух, особливо в Греції й Румунії». Тому Порта швидко відреклася «від свого недавнішнього ідола», і в серпні у Відень направився новий турецький посланник Халиль-бей, що тримався прусської орієнтації [96, 40].

Дотримуючись приписань із Санкт-Петербурга, М.П. Ігнатьєв ще в серпні 1870 р. запевняв Алі-Пашу в тім, що Росія бажає відновлення незалежності Оттоманської держави від Західної Європи, і нагадав про послуги, зроблених російським військовим флотом Порті в 1833 р. проти військ повсталого єгипетського паші. Під час аудієнції султан сказав М.П. Ігнатьєву, що «ніхто не зробив так багато зла Туреччині, як імператор Наполеон своїм постійним втручанням». За словами звіту російського Міністерства закордонних справ, султан «резонно помітив, що Порта довго жила у світі пліч-о-пліч із морськими силами Росії, які навіть робили їй корисливу допомогу». У жовтні 1870 р. М.П. Ігнатьєв виїхав із Стамбулу в Санкт-Петербург, що, очевидно, теж зробило заспокійливе враження на Порту, яка добре пам'ятала наполегливість, з якої він раніше висловлювався за автономії Криту й повернення Росії Південної

Бессарабії (про що в циркулярі О.М. Горчакова нічого не говорилося). Від'їзд М.П. Ігнатьєва ще більше розвіяв побоювання, що Росія збирається підбурювати християн до нових хвилювань [78, 66].

О.М. Горчаков надавав великого значення безпосереднім поясненням з турецьким посланником Рустем-беєм у Царському Селі. Він говорив йому про бажання Петербурзького уряду встановити (шляхом прямих контактів) взаємну довіру між Росією й Османською імперією. Від імені великого визиря Алі-Паші Рустем-бей підтвердив, що Порта розділяє ідею «прямих і довірливих відносин з Росією». Це було дуже важливо, тому що віденський

кабінет хотів скликання конференції у Самбулі з виключенням Росії та Пруссії для рішучого відхилення циркуляра О.М. Горчакова. Австрійський уряд продовжував залякувати Порту й приписувати Росії прагнення «підняти Схід», тобто викликати загальне повстання християнських народів.

Не дивно, що султан і його великий візир не хотіли й нової коаліції. Вони були стривожені нападками мадярської преси на Росію й можливістю посилення австро-угорської експансії на Балканах у союзі з Пруссією та зовсім не вірили в приписувані Росії задуми. Порта сама була зацікавлена в перегляді Паризького трактату, що обмежував права на Чорному морі не тільки Росії, але і її власні, і була не проти позбутися опіки західних країн.

Звіт російського Міністерства закордонних справ відзначав, що «Порта знаходить більш вигідним підтримувати з нами гарні відносини, чим віддатися в руки зацікавлених друзів, розриваючи з могутнім сусідом». Розрахунки російського кабінету на згоду з Портою виявилися важливим елементом його підготовки до Лондонської конференції [73, 311].

5 (17) січня 1871 р. відкрилася Лондонська конференція великих держав, які брали участь у підписанні Паризького трактату (без представника Франції, який прибув лише на останнє засідання). Представником Росії був посол у Лондоні барон Брунов, Пруссії - граф Бернсторф, Англії - лорд Гренвіль, Австро-Угорщини - граф Аппоні, Порту - Мусурус-паша, Італії - граф Кадорна [6, 104].

На першому засіданні англійський міністр закордонних справ, обраний на правах хазяїна головою, запропонував підписати протокол, який зобов'язував держави визнати «істотною засадою міжнародного права, що жодна з них не може відмовитися від зобов'язань трактату, не змінити його постанов не інакше як за згодою договірних сторін за допомогою дружньої угоди». Представники всіх держав підписали цей документ. Таким чином, претензії британського кабінету, а також урядів інших країн, що засуджували односторонні дії Санкт-Петербурга, було в якійсь мірі задоволено. Російське представництво погодилося на цей крок тим більш охоче, тому що не воно

було першим порушником Паризького трактату 1856 р. [15, 100].

На другому засіданні 12 (24) січня Мусурус-паша дав згоду на перегляд статей XI, XIII, XI Паризького трактату й російсько-турецької конвенції стосовно утримання в Чорному морі військових суден, якщо Порті запропонують компенсації у вигляді суверенітету над Протоками. Використовуючи протиріччя між великими державами, представник Порти поведився на конференції незалежно, враховуючи опозиційні настрої, які піднімалися в Оттоманській імперії, проти підпорядкування союзникам по кримській коаліції

На наступному засіданні 22 січня (3 лютого) 1871 р. обговорювалися проекти статей, якими необхідно було замінити постанови 1856 р. про нейтралізацію [9, 185-187].

Спірним питанням була стаття майбутньої угоди про право султана відкривати протоки для військових кораблів інших держав у мирний час, якщо він побачить загрозу безпеки своїй імперії. За редакцією Росії це право поширювалося на всі «дружні» до Османської імперії держави, за редакцією Англії й Австро-Угорщини - лише на держави «неприбережні», що дозволяло позбавити Росію цього права, як країну «прибережну» до Чорного моря [6,106]. Але цей вираз містив двозначність: оскільки фраза стосувалася проток, можна було слово «неприбережні» розуміти як неприбережні до берегів проток. Саме таке тлумачення Англійського варіанту сприймалося російським урядом.

Олександр II та О.М. Горчаков дали вказівку Ф.І. Бруннову погодитися із цим формулюванням. Однак австрійський уряд наказав своєму уповноваженому посилити формулу: до слова «неприбережні» додати «до Чорного моря», що вже зовсім очевидно виключало Росію із числа держав, військовим суднам яких султан міг дозволити прохід через протоки, із чим Ф.І. Бруннов не міг погодитися. Представник Порти теж відкинув цю формулу на тій підставі, що вона обмежувала суверенні права Порти.

У ході конференції російський представник барон Ф.І. Брунов постійно

заспокоював Г. Гренвіля заявами, що Росія «не має наміру» піднімати Східне питання.

Компромісною виявилася італійська пропозиція, відповідно до якої султанові надавалося право відкривати протоки військовим судам «дружніх і союзних держав, якщо це буде визнано необхідним для виконання Паризького договору 30 березня 1856 р.» [8, 191-192].

Італійська пропозиція обмежувала можливість відкриття Проток для кораблів усіх держав, у тому числі й Росії. Швидка ж згода всіх уповноважених була пов'язана з тим, що кожену державу, у певній мірі влаштовувало нове формулювання. Османська імперія була задоволена заміною терміна «неприбережні» на «дружні», західні держави - згадуванням Паризького трактату, Росія - можливістю потрапити в число «дружніх» Портів країн.

1 (13) березня на засідання прибув французький уповноважений герцог В. де Брольї, який погодився підписати договір.

2 (14) березня на останнім засіданні був затверджений протокол попереднього дня з деякими редакційними змінами. Підписання документа відбулося 3 (15) березня 1871 р., але по нез'ясованих причинах він позначений 1 (13) березня 1871 р. [15, 158-185].

Лондонська конвенція складалася з дев'яти статей. У статті 1 оголошувалося про скасування статей XI, XIII й XIV Паризького трактату й російсько-турецької конвенції 1856 р., тобто нейтралізації Чорного моря. Відповідно до статті II, зберігав свою силу принцип закриття Дарданелл і

Босфору, але з наданням права султанові відкривати їх "у мирний час для військових судів дружніх і союзних держав у тому випадку, коли Блискуча Порта знайде це необхідним для забезпечення виконання постанов Паризького трактату 30 березня 1856 року". У статті III підтверджувалася відкритість Чорного моря торговельним судам усіх націй. Статті IV-VII були присвячені проблемі судноплавства по Дунаю. Діяльність Дунайської комісії продовжувалася ще на 12 років. VIII стаття підтверджувала правочинність

статей Паризького трактату 1856 р., які не були відмінені Лондонською конвенцією. У статті IX говорилося про умови ратифікації договору [11, 107-110].

Добре спланована дипломатія російського кабінету разом із самостійною позицією Порти сприяли провалу Англії й Австрії увічнити умови Паризького миру 1856 р.

Головний підсумок Лондонської конференції став великим успіхом Росії. У результаті скасування нейтралізації Чорного моря вона одержувала можливість утримувати там військовий флот і мати військово-морські бази. Це, безумовно, сприяло зміцненню безпеки південних рубежів держави, підвищувало міжнародний авторитет Російської імперії. Створювалися передумови для прискорення освоєння й економічного розвитку Новоросійського краю, та розширення зовнішньої торгівлі через Чорноморські протоки.

ВИСНОВКИ

Паризький мир завершив кримську поразку Росії й довго впливав на її зовнішню політику. Умови Паризького трактату 1856 р. закріпили перевагу трьох західних держав - Англії, Франції й Австрії - над Росією в Європі й на Близькому Сході. Головними рисами цієї переваги були: згода Австрії, Великобританії й Франції з метою охорони підвалин Паризького миру 1856 р.; позбавлення Росії права мати військовий флот і фортеці на Чорному морі, відторгнення від неї Південної Бессарабії з устям Дунаю, установлення колективного «заступництва» великих держав над Османською імперією. 15 квітня 1856 р. був укладений союзний договір Франції, Австрії й Великобританії, який передбачав застосування сили у випадку порушення «незалежності й цілості» Османської імперії. Кримська система проіснувала недовго. Загострення протиріч між західними державами й національно-визвольні прагнення балканських народів стали розхитувати її відразу ж після підписання Паризького договору 1856 р. Подальші удари їй

нанесли війна Франції й Сардинського королівства з Австрією (1859 р.), австро-прусская війна (1866 р.). Ці війни серйозно послабили Австрію, а франко-прусская війна й революція 4 вересня 1870 р. привели до падіння Другої імперії у Франції, що твердо стояла на збереженні умов Паризького миру 1856 р. Росія оголосила про відновлення своїх суверенних прав на Чорному морі. Лондонський протокол 1871 р. закріпив цей результат.

Вище була докладно простежена політика Росії, спрямована на підготовку й скасування нейтралізації Чорного моря як однієї з найважливіших складових частин Кримської системи. Недоліки кріпацької системи господарства, військово-технічна й економічна відсталість Росії й складання в країні революційної ситуації змусили уряд взяти курс на внутрішні реформи «зверху», уникати участі в збройних конфліктах з іншими державами. Відсутність військового флоту й укріплень на Чорному морі робили вразливою швидко зростаючу торгівлю через протоки, що мала величезне значення для

всього економічного розвитку Півдня Росії. У той же час зайнятість західних, держав колоніальною політикою, війнами й конфліктами в Азії й на інших континентах поліпшували ситуацію Росії на Сході. Росія домоглася повернення Приамур'я, приєднання Уссурійського краю, завершила придушення національно-визвольних повстань горянських народів і встановлення своєї адміністративної влади на усьому Північному Кавказі, завоювала великі території в Середній Азії, досягла мирного розмежування з Китаєм за рахунок земель, що раніше не належали Цинській імперії.

У той же час Петербурзький кабінет надавав першорядного значення підготовці до скасування найбільш принизливих для Росії умов Паризького трактату 1856 р., і насамперед - відновлення права мати військовий флот й арсенали на Чорному морі. Це було важливим і для зміцнення її зовнішньополітичних позицій, що похитнулися, і впливу на Балканах й у Західній Європі в умовах загострення внутрішньої кризи Османської імперії й в результаті занепаду її феодально-абсолютистського режиму та підйому

визвольних рухів на Балканському півострові. Побоючись виявитися невідповідною до нових ускладнень на Балканах, ріст економічного й політичного тиску Англії й Франції на Порту, домагання Австро-Угорщини на Боснію та Герцеговину, плани військового союзу балканських держав проти Османської імперії підсилювали занепокоєння із приводу уразливості положення Чорноморського узбережжя й відсутності військового флоту в Чорному морі у випадку ускладнень між Росією й західними державами.

Дипломатичні документи, насамперед доповіді князя О.М. Горчакова й позначки Олександра II на полях, не залишають сумнівів в тому, що Східне питання й досягнення перегляду Паризького миру 1856 р. російський уряд незмінно вважав головним напрямком своєї зовнішньої політики.

Відносно менш тверда позиція Франції на Паризькому конгресі породила надію на перегляд умов трактату 1856 р. Наполеон III мав потребу в доброзичливій позиції Росії для здійснення своїх територіальних планів у Західній Європі. О.М. Горчаков був переконаний у тому, що між Росією й

Францією не існує нерозв'язних протиріч. Однак Наполеон III виступав проти намагання Росії зав'язати переговори про перегляд умов Паризького миру 1856 р. Співробітництво з Францією наприкінці 50-х - початку 60-х років обмежалося лише деякими питаннями - пов'язаними з підтримкою Чорногорії проти османської агресії, сприянням утворенню Румунського князівства, урегулюванням сербо-турецьких конфліктів та ін.

Дипломатична інтервенція Англії, Франції й Австрії під час польського повстання 1863 р. привела до різького загострення російсько-французьких відносин, створила загрозу війни в умовах крайньої уразливості Росії на Чорному морі.

В 1866-1867 рр. Санкт-Петербурзький кабінет готовий був підтримати домагання Наполеона III на розширення східних кордонів Другої імперії за згоду на перегляд Паризького миру 1856 р. Російському послові в Парижі дані були відповідні інструкції, але позиція Наполеона III залишалася такою, що розмова про це було навіть неможливо почати.

В 1867-1868 рр. виникла перспектива загального повстання балканських народів проти османського панування. Царський уряд вважав Росію невідготівленою до політичних і військових потрясінь на Балканах і висунув принцип «невтручання», щоб зв'язати руки Австро-Угорщини й інших західних держав. У той же час, піклуючись про зміцнення там впливу Росії, виходячи з своєї традиційної політики, він підтримував у міру можливості балканські держави й визвольні рухи грішми, зброєю й дипломатичними діями.

В 1866 р. непримиренна позиція Наполеона III щодо перегляду Паризького трактату сприяла русско-пруському зближенню. Головною умовою цього зближення була обіцянка Пруссії в 1866 р. підтримати вимогу Росії про скасування нейтралізації Чорного моря за доброзичливий нейтралітет Росії (під час об'єднання Німеччини навколо Пруссії), підкріплене спеціальною угодою про це в 1868 р. Позиція ж Наполеона III в цьому питанні залишалася до кінця ворожої Росії й не відповідала національним інтересам Франції.

У той же час військова міць Другої імперії вкрай переоцінювалася в багатьох столицях, у тому числі й у Санкт-Петербурзі. Ці обставини визначили позицію російського уряду під час франко-пруської війни, у ході якої він спочатку побоювався перемоги Другої імперії, а потім був дуже невдоволеним повним розгромом Франції.

Вдало обравши момент, коли Пруссія ще не могла ухилитися від прийнятих зобов'язань, а уряд Наполеона III перестав існувати, О.М. Горчаков домігся скасування нейтралізації Чорного моря без війни. Це був великий дипломатичний успіх, хоча він був досягнутий дорогою ціною - згодою на об'єднання Німеччини під зверхність мілітаристської Пруссії, що привело до військової переваги Німецької імперії в Європі, потенційно небезпечному для Росії, Франції й Англії.

Фінансова слабкість й економічна відсталість Росії, обумовлені тривалим пануванням поміщицького землеволодіння й самодержавства,

привели до того, що Санкт-Петербурзький уряд ще цілих десять років не приступав до будівництва сильного військового флоту на Чорному морі і як і раніше був не підготовлений у військовому відношенні до політичних ускладнень на Балканському півострові.

Важливі причини спонукували Російську імперію зміцнювати свої відносини з Німеччиною. Російський уряд в 70-х роках XIX в. продовжував завоювання в Середній Азії, а це вело до подальшого загострення відносин з Англією, що також розширювала експансію в Середній Азії. Люба політична криза в Османській імперії також поставила б Росію віч-на-віч із Англією. У таких умовах російський уряд був вкрай зацікавлений в тісному співробітництві з Німеччиною, щоб забезпечити безпеку своїх західних границь. Зайнята завоюванням Середньої Азії й не готова до виникнення Східного питання, Росія була зацікавлена й у підтримці статус-кво на Балканах і тому бажала домовитися про це з Англією та Австро-Угорщиною.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Айрапетов О. Внешняя политика Российской империи (1801-1914). - М.: Европа, 2006. - 672 с.
2. Андреев А.Р. Последний канцлер Российской империи Александр Михайлович Горчаков. - М: Белый волк, 1999. - 227 с.
3. Балканские исследования. Вып. 8. Балканские народы и европейские правительства в XVIII - начале XX в.: (Документы и исследования) / Отв. ред. Г.Л. Арш. - М.: Наука, 1982. - 288 с.
4. Бисмарк Отто фон. Воспоминания, мемуары: В 2-х т. - М.: АСТ, - Минск: Харвест, 2002. - Т. 1. - 592 с.
5. Бисмарк Отто фон. Воспоминания, мемуары: В 2-х т. - М.: АСТ, - Минск: Харвест, 2002. - Т. 2. - 560 с.
6. Вельтман М.П. Советская Россия и капиталистическая Англия (от эпохи царизма до правительства Чемберлена-Болдуина 1925 г.). - М.: Прометей, 1925.-202 с.
7. Вестник Европы. - 1870. - Т. 6. - Кн. 12 (дек.). - С. 919.

8. Виноградов В.Н. Балканская эпопея князя А.М. Горчакова. М.: Наука, -2005.-302 с.
9. Виноградов В.Н. Британский лев на Босфоре. - М.: Наука, 1991. - 160 с.
10. Виноградов В.Н. Великобритания и Балканы: от Венского конгресса до Крымской войны. - М.: Наука, 1985. - 336 с.
11. Виноградов В.Н. Князь А.М. Горчаков - министр и вице-канцлер // Новая и новейшая история. - 2003. - № 2. - С. 172-196.
12. Виноградов В.Н. Князь А.М. Горчаков: Триумф в Лондоне и черные дни в Берлине // Новая и новейшая история. - 2003. - № 3. - С. 123-151.
13. Виноградов В.Н. Россия и объединение румынских княжеств. - М.: Наука, 1961.-284 с.
14. Виноградов К.Б. Мировая политика 60-80 годов XIX века: События и люди. - Л.: Издательство Ленинградского университета, 1991. - 168 с.
15. Виноградов К.Б. Очерки английской историографии нового и новейшего времени. - Л.: Издательство Ленинградского университета, 1975. - 224 с.
16. Восточный вопрос во внешней политике России конец XVIII - начало XIX в. / Отв. ред. Н.С. Киняпина. - М.: Наука, 1978. - 434 с.
17. Георгиев В.А. Внешняя политика России на Ближнем Востоке в конце 30-х - начале 40-х годов XIX в. - М.: Наука, 1975. - 198 с.
18. Голос. - 1864. - 13 (25) апр.
19. Голос. - 1870. - 4 (16) нояб. - № 305.
20. Гончаренко А.В. Боснія та Герцеговина в зовнішній політиці Великобританії та Росії у період Східної кризи 1875-1878 рр.: Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук: 07.00.02 / Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля. -Луганск, 2004. - 20 с.

21. Горяинов С.С. Босфор и Дарданеллы. - СПб.: Тип. И.Н. Скороходова, 1907.-355 с.
22. Грицьких І.В. Експансія і демократія: еволюція британського суспільства (др. пол. ХІХ - поч. ХХ ст.): Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук: 07.00.02 / Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля. - Луганск, 2004. - 24 с.
23. Гуревич Б.П. Международные отношения в Центральной Азии в XVII -первой половине XIX в. - М.: Наука, 1983. - 309 с.
24. Гурко-Кряжин В.А. Ближний Восток и державы. - М.: Научная ассоциация востоковедения при ЦИК СССР, 1925. - 244 с.
25. Данилевский Н.Я. Россия и Европа. - СПб.: Глагол, 1995. - 515 с.
26. Дебидур А. Дипломатическая история Европы от Венского до Берлинского конгресса (1814-1878). В 2-х т. - М.: Иностранная литература, 1947. - Т. 1. Священный союз. - 484 с.
27. Дебидур А. Дипломатическая история Европы от Венского до Берлинского конгресса (1814-1878). В 2-х т. — М.: Госполитиздат, 1947. - Т. 2. Революция. -544 с.
28. Дегоев В.В. Внешняя политика России и международные системы: 1700-1918 гг. - М.: Московский государственный институт Международных отношений; РОССПЭН, 2004. - 496 с.
29. Дранов Б.А. Черноморские проливы. Международно-правовой режим. -М.: Госюриздат, 1948. - 239 с.
30. Дулина Н.А. Османская империя в международных отношениях (30-40-е годы XIX в.). - М.: Наука, - 1980. - 187 с.
31. Ерофеев Н.А. Туманный Альбион. Англия и англичане глазами русских. 1825-1853. -М.: Наука, 1982.-320 с.
32. Жигарев С. Русская политика в восточном вопросе (ее история в XVI-XIX веках, критическая оценка и будущие задачи). - М.: Университетская типография, 1896. - Т.1. - 465 с.
33. Жигарев С. Русская политика в восточном вопросе (ее история в

XVI-XIX веках, критическая оценка и будущие задачи). - М.: Университетская типография, 1896. - Т.2. - 532 с.

34. Зайончковский А.М. Восточная война, 1853-1856. В 2-х т. - СПб.: Полигон, 2002.-Т. 1.-922 с.

35. Зайончковский А.М. Восточная война, 1853-1856. В 2-х т. - СПб.: Полигон, 2002. - Т. 2. - Ч. 1.-574 с.

36. Зайончковский А.М. Восточная война, 1853-1856. В 2-х т. - СПб.: Полигон, 2002.-Т. 2.-Ч. 2.-716 с.

37. Захарова Л.Г. Александр II и место России в мире // Новая и новейшая история. - 2005. - № 2. - С. 164-193.

38. Захарова Л.Г. Александр II и место России в мире // Новая и новейшая история.-2005.-№4.-С. 129-161.

39. Из рукописи Г.В. Чичерина. Крымская война и Парижский мир // Новая и новейшая история. - 2007. - № 5. - С. 140-177.

40. Из рукописи Г.В. Чичерина. Послы времен канцлера А.М. Горчакова. Предисловие В.Л. Телицина // Новая и новейшая история. - 2007. - № 2. - С. 145-155.

41. История XIX века / Под. ред. Лависса и Рамбо. Пер. с фр. - М.: Гос. соц-эконом. изд., 1937. - Т. 5. - 412 с.

42. История XIX века / Под. ред. Лависса и Рамбо. Пер. с фр. - М.: ОГИЗ, 1938.-Т. 6.-664 с.

43. История внешней политики России. Вторая половина XIX века (от Парижского мира 1856 г. до русско-французского союза) / Отв. ред. В.М. Хевролина. - М.: Международные отношения, 1999. - 384 с.

44. История внешней политики России. Первая половина XIX века (От войн России против Наполеона до Парижского мира 1856 г.) / Отв. ред. О.В. Орлик. - М.: Международные отношения, 1995. - 448 с.

45. История дипломати / Под. ред. В.А. Зорина, В.С. Семенова, С.Д. Сказкина, В.М. Хвостова. Изд. 2-е переработ, и доп. Сост. В.П. Потемкин. - М: Госполитиздат, 1959. — Т. I. - 480 с.

46. Канцлер А.М. Горчаков. 200 лет со дня рождения / Редкол.: И.С. Иванов, Ю.В. Ушаков, Е.М. Примаков. - М.: Международные отношения, 1998. - 406 с.
47. Киняпина Н.С. Внешняя политика России второй половины XIX века. - М.: Высшая школа, 1974. - 280 с.
48. К истории Парижского мира 1856 г. Документы // Красный архив. - 1936. -Т. 2 (75).-С. 10-75
49. К истории франко-русского соглашения 1859 г. // Красный архив. - 1938. -Т. 3(88).-С. 182-255
50. Лісов О.С. Зовнішньополітичний курс Російської імперії щодо відміни нейтралізації Чорного моря (1856-1871 рр.) // Історичні науки: Збірник наукових праць. - Суми: СумДПУ ім. А.С.Макаренка, 2008. - С. 75-82.
51. Лісов О.С. Політика О.М. Горчакова щодо відміни пункту Паризького трактату 1856 р. про нейтралізацію Чорного моря (1856-1871 рр.) // Україна наукова / Матеріали третьої Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції 20-22 грудня 2007 року. - Частина 1. - К., 2007. - С. 22-24.
52. Лісов О.С, Гончаренко А.В. Відновлення авторитету Російської імперії на міжнародній арені (1856-1870 рр.) // Сучасність, наука, час. Взаємодія та взаємовплив / Матеріали третьої Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції 22-24 листопада 2007 року. - Частина 2. - К., 2007. - С. 16-17.
53. Лопатников В.А. Пьедестал. Время и служение канцлера Горчакова. - М.: Молодая гвардия, 2003. - 352 с.
54. Мартене Ф.Ф. Собрание трактатов и конвенций, заключенных Россией с иностранными державами. В XV т. - СПб.: Типография министерства путей сообщения, 1888. - Т. VIII. Трактаты с Германией. 1825-1888. - 748 с.

55. Мартене Ф.Ф. Собрание трактатов и конвенций, заключенных Россией с иностранными державами. В XV т. - СПб.: Типография министерства путей сообщения, 1898. - Т. XII. Трактаты с Англией. 1832-1895. - 504 с.

56. Мартене Ф.Ф. Собрание трактатов и конвенций, заключенных Россией с иностранными державами. В XV т. - СПб.: Типография министерства путей сообщения, 1909. - Т. XV. Трактаты с Францией. 1822-1906. - 836 с.

57. Международные отношения на Балканах 1815-1830 / Отв. ред. В.Н. Виноградов. - М.: Наука, 1983. - 296 с.

58. Международные отношения на Балканах 1830-1856 / Отв. ред. В.Н. Виноградов. - М.: Наука, 1990. - 350 с.

59. Международные отношения на Балканах 1856-1878 / Отв. ред. В.Н. Виноградов. - М.: Наука, 1986. - 414 с.

60. Миллер А.Ф. Турция и проблемы проливов. - М.: Политиздат, 1947. - 283 с.

61. Милютин Д.А. Воспоминания генерал-фельдмаршала графа Дмитрия Алексеевича Милютина. 1843-1856 / Ред. Л.Г. Захарова. - М.: Российский фонд культуры, 2000. - 525 с.

62. Милютин Д.А. Воспоминания генерал-фельдмаршала графа Дмитрия Алексеевича Милютина. 1856-1860 / Ред. Л.Г. Захарова. - М.: РОССПЭН, 2004. - 560 с.

63. Милютин Д.А. Воспоминания генерал-фельдмаршала графа Дмитрия Алексеевича Милютина. 1860-1862 / Ред. Л.Г. Захарова. - М.: Студия «Тритэ»: РИО «Российский Архив», 1999. - 559 с.

64. Милютин Д.А. Воспоминания генерал-фельдмаршала графа Дмитрия Алексеевича Милютина. 1863-1864 / Ред. Л.Г. Захарова. - М.: РОССПЭН, 2003. - 687 с.

65. Милютин Д.А. Воспоминания генерал-фельдмаршала графа Дмитрия Алексеевича Милютина. 1865-1867 / Ред. Л.Г. Захарова. - М.:

РОССПЭН, 2005. - 695 с.

66. Милютин Д.А. Воспоминания. 1868-1873. / Ред. Л.Г. Захаровой - М.: РОССПЭН, 2006. - 736 с.

67. Московские ведомости. - 1864. - 28 июля. - № 165.

68. Московские ведомости. — 1864. — 27 окт. — № 235.

69. Московские ведомости. - 1866. - 28 окт. - № 234.

70. Нарочницкая Л.И. Россия и войны Пруссии 60-х годов XIX века за объединение Германии «сверху». - М.: Госполитиздат, 1960. - 287 с.

71. Нарочницкая Л.И. Россия и национально-освободительное движение на Балканах, 1815-1878 гг.: К столетию русско-турецкой войны 1877-1878 гг. - М.: Наука, 1979.-144 с.

72. Нарочницкая Л.И. Россия и отмена нейтрализации Черного моря 1856-1871 гг. К истории Восточного вопроса. - М.: Наука, 1989. - 224 с.

73. Никитин С.А. Очерки по истории южных славян и русско-балканских связей в 50-70-е годы XIX в. - М.: Наука, 1970. - 231 с.

74. Нольде Б.Э. Внешняя политика: Исторические очерки. - Петроград: Юрид. кн. скл. «Право», 1915. - 272 с.

75. Оболенская СВ. Франко-Прусская война и общественное мнение Германии и России. - М.: Наука, 1977. - 335 с.

76. Орлов А.А. Англо-российский «крымский» дипломатический конфликт 1856-1868 // Новая и новейшая история. - 2002. -№ 3. - С. 113-125

77. Отечественные записки. - 1864. - № 6. - С. 946.

78. Покровский М.Н. Дипломатия и войны царской России в XIX столетии. -М.: Красная новь, 1923.-392 с.

79. Ревуненков В.Г. Польское восстание 1863 г. и европейская дипломатия. -Л.: ЛГУ, 1957.-358 с.

80. Россия и Черноморские проливы (XVIII-XX столетия) / Отв. редакторы Л.Н. Нежинский, А.В. Игнатьев. - М.: Международные отношения, 1999. -557 с.

81. Россия: Международное положение и военный потенциал в

середине XIX -начале XX века: Очерки / Отв. ред. И.С. Рыбачёнок. - М.: ИРИ РАН, 2003. -363 с.

82. Ротштейн Ф.А. Международные отношения в конце XIX века. М.: АН СССР, 1960.-708 с.

83. Ротштейн Ф.А. Две прусские войны. Австро-прусская (1866 г.) и Франко-прусская (1869-1871 гг.). -М.: АН СССР, 1945.-184 с.

84. Русаков К.А. Проблема чорноморських проток у зовнішній політиці Великобританії, 1892 - 1920 р.: Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук: 07.00.02 / Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля. - Луганск, 2003. - 22 с.

85. Рыжова Р.И. Сближение России и Франции после Крымской войны и русско-французский договор 3 марта 1859 г. // Ученые записки МГПИ им. В.П. Потемкина. - 1957. - Т. LXXVIII. - Вып. 4. - С. 77-129

86. Савенков В.В. Великобританія та проблема будівництва Суецького каналу: Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук: 07.00.02 / Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля. - Луганск, 2005. - 22 с.

87. Санкт-Петербургские ведомости. - 1865.-18 авг. -№213.

88. Санкт-Петербургские ведомости. - 1870. -4(16) нояб. - № 304.

89. Сборник договоров России с другими государствами 1856-1917 / Под. Ред. Е.А. Адамова. - М.: Политиздат, 1952. - 464 с.

90. Сборник, изданный в память двадцатипятилетия управления Министерством иностранных дел государственного канцлера, светлейшего князя Александра Михайловича Горчакова, 1856-1881. - СПб.: Типография министерства путей сообщения, 1881. -843 с.

91. Семанов С.Н. А.М. Горчаков - русский дипломат XIX в. - М.: Соцэкгиз, 1962.-115 с.

92. Семенов Л.С. Россия и Англия. Экономические отношения середины XIX в. - Л.: Издательство Ленинградского университета, 1975. - 167

с.

93. Сергеев В.В. Англия и объединение Германии в 1848-1871 гг. - Л.: Изд-во ЛГУ, 1986.-157 с.

94. Соловьев СМ. История падения Польши. Восточный вопрос. - М.: АСТ, Астрель, 2003.-364 с.

95. Стецюк А.В. Політичні аспекти національно-визвольної боротьби слов'янських народів Османської імперії 50-70 рр. XIX ст у тогочасній Російській періодиці: Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата політичних наук: 23.00.02 / Чернівецький національний університет ім. Ю. Федьковича. - Чернівці, 2006. - 20 с

96. Тарле Е.В. Крымская война. - М.: АН СССР, 1944. - Т. 1. - 566 с.

97. Тарле Е.В. Крымская война. - М.: АН СССР, 1944. - Т. 2. - 504 с.

98. Татищев С.С. Император Александр II. Его жизнь и царствование. - М.: АСТ, 2006.- 1008 с.

99. Тэйлор А.Дж.П. Борьба за господство в Европе 1848-1918. - М.: Издательство иностранной литературы, 1958. - 644 с.

100. Тейлор А.Дж.П. Габсбурзька монархія 1809-1918: Історія Австрійської імперії та Австро-Угорщини. - Львів: ВНТЛ-Класика, 2002. - 268 с
ЮІ.Уляницький В.А. Дарданеллы Босфор и Черное море в XVIII в. - М.: Университетская типография, 1883. - 183 с.

Ю2.Уольполь С. Иностранная политика Англии. СПб.: Т-во Общественная польза, 1885. - 358 с.

103. Формирование национальных независимых государств на Балканах: конец XVIII - 70-е годы XX в. / Отв. ред. И.С. Достян. - М.: Наука, 1986. - 432 с.

104.Хевролина В.М. Министерство иностранных дел России в 1856-1878 гг. К 200-летию МИД // Новая и новейшая история. - 2002. - № 4. - С. 3-26.

105.Хевролина В.М. Российская дипломатия и балканский вопрос во второй половине 60-х годов XIX века: стратегия и тактика // Отечественная

история. -2005.-№1.-С. 39-56.

106.Хевролина В.М. Российское посольство в Константинополе и его руководитель Н.П. Игнатьев (1864-1876 гг.) // Новая и новейшая история. - 2003.-№6.-С. 36-56.

107. Хопкирк П. Большая игра против России: Азиатский синдром / Пер. с англ. И.И. Кубатько. - М.: РИПОЛ КЛАССИК, 2004. - 640 с.

108. Центральная и Юго-Восточная Европа в новое время: Сборник статей / Под общ. ред. В.Н. Виноградова, Д.Ф. Маркова. - М.: Наука, 1974. - 316 с.

109. Шевырев А.П. Русский флот после Крымской войны: либеральная бюрократия и морские реформы. - М.: Изд-во МГУ, 1990. - 184 с.

110. Шнеерсон Л.М. Австро-прусская война 1866 г. и дипломатия великих европейских держав. - Минск: Наука, 1962. - 351 с.

111. Широкоград А.Б. Россия-Англия: неизвестная война, 1857-1907. - М.: АСТ, 2003.-512 с.

112. Anderson M.S. The Eastern question. 1774-1923. - L.: Unwin Hyman, 1966. -402 p.

113. Burrows M. The History of the Foreign Policy of Great Britain. - New York: G.P. Putnam's Sons, 1895. - 372 p.

114. Buxton S. Finance and politics 1789-1885. A historical study. 2 vols. - New York: Augustus M. Kelley, 1966. - Reprint 1888-ed. - Vol. 1. - 366 p.

115. Buxton S. Finance and politics 1789-1885. A historical study. 2 vols. - New York: Augustus M. Kelley, 1966. - Reprint 1888-ed. - Vol. 2. - 394 p.

116. Guedalla Ph. The Palmerston Papers. Gladston and Palmerston. - L.: Stationary office, 1928.-522 p.

117.Jelavich B. Russia's Balkan Entanglements. 1806-1914. - Cambridge, 1991. -538 p.

118. Mosse W.E. The Rise and Fall of Crimean System. 1855-1871.: The Story of a Peace Settlement. - London: Macmillan, 1963. - 213 p.

119. Mosse W.E. The European powers and the German question. 1848-1871. With special reference to England and Russia. - New York: Cambridge University Press, 1958.-410 p.

120. Mosse W.E. The End of the Crimean System: England, Russia and the Neutrality of the Black Sea, 1870-1 // The Historical Journal. - 1961. - Vol. 4. - №2.-P. 164-190

121.Mowat R.B. A history of European diplomacy 1815-1914. - London: Edward Arnold, 1922.-308 p.

122. Seton-Watson R.W. Britain in Europe, 1789-1914: A Survey of Foreign Policy. - New York: The Macmillan Company, 1937. - 716 p.

123. Taylor A.J.P. Bismarck: The Man and the Statesman. - Oxford, 1967. - 288 p.

124. Temperley H. England and the Near East. The Crimea. - L.: Longmans, Green, 1936. - 548 p.

125. The Cambridge History of British Foreign Policy 1783-1919. 3 vols. / Edited by Sir A.W. Ward and G.P. Gooch. - New York: The MacMillan Company, 1923. - 1 vol. - 628 p.

126. The Cambridge History of British Foreign Policy 1783-1919. 3 vols. / Edited by Sir A.W. Ward and G.P. Gooch. - New York: The MacMillan Company, 1923. - 2 vol. - 688 p.

127. The Cambridge History of British Foreign Policy 1783-1919. 3 vols. / Edited by Sir A.W. Ward and G.P. Gooch. - New York: The MacMillan Company, 1923. - 3 vol. - 664 p.